

I. ÚVOD, VYMEZENÍ PROBLEMATIKY

V úvodu své studie o rožmberských sirotcích na jindřichohradeckém a českokrumlovském zámku z roku 1989 vyslovil Jaroslav Pánek následující tezi: „*O výchově a vzdělávání feudální aristokracie ... víme zatím jen velmi málo.*“ I když v polistopadovém období vývoje české historiografie výzkum řady aspektů dějin zejména vyšší šlechty v předbělohorské době (méně již v následujícím období) poměrně výrazně pokročil, nelze říci, že by se stav bádání o výchově a vzdělávání české a moravské nobility výrazně posunul. I proto bylo toto téma zvoleno v roce 2003 pro disertační projekt, jehož výsledky nyní předkládám.

Důležitost tématu je vedle jeho merita dána i jeho úzkou souvislostí s některými jinými, z hlediska dějin českých zemí raného novověku přinejmenším na první pohled závažnějšími tématy. Jedním z nich byla dosavadním bádáním již poměrně dobře osvětlená klíčová role české a moravské šlechty v politickém, náboženském i kulturním životě českého pozdně jagellonského a předbělohorského státu. Odpověděl však moderní výzkum na všechny otázky, jež souvisejí s posouzením takové úlohy nobility? Nezdá se, že by tomu tak bylo. Přinejmenším jeden její aspekt totiž příliš nezohlednil. Domnívám se, že jím je právě problém výchovy a vzdělávání urozených.

Vlastním cílem jakékoli výchovy a vzdělávání jedince v době jeho dětství a dospívání je vždy snaha formovat jej určitým způsobem. Ten je pokaždé do značné míry determinován dobovou kulturou a jejím vzdělanostním a výchovným kánonem. Vedle schopností osob, které výchovný a vzdělávací proces zajišťují, přispívá k takovému formování jednotlivce skutečnost, že k recepci vzdělanostního, kulturního, náboženského i jiného obsahu vzdělávání, tak jak jej daná kultura definuje, dochází v době dětství a mládí, tedy v období, jež obecně antropologicky tvoří nejvíce formativní fázi ve vývoji člověka. Výsledek takového procesu pak závisí též na individuálních schopnostech a vlastnostech vzdělávaných osob.

Toto konstatování platí i pro výchovu a vzdělávání šlechty z Čech a Moravy. I edukace jejích příslušníků měla výrazně formativní úlohu. Přispívala jak k formování jednotlivců, tak po prosazení některých trendů, o nichž bylo pojednáno v jednotlivých kapitolách práce, i šlechty jako celku (resp. nemalé její části). Přímo i nepřímo se pak zpětně odrazila v aktivitách šlechticů v politickém, náboženském i kulturním životě českých zemí, které tak spoluovlivnila.

Zpracování tématu, jež jen zčásti patří do sociálních dějin (v tomto případě dějin jedné společenské vrstvy) a představuje spíše kapitolu ze vzdělanostních a kulturních dějin, a jako takové si pochopitelně stanoví vlastní badatelské cíle (viz dále), může tudíž napomoci i k pochopení některých otázek spjatých s výzkumem stále nemálo akcentovaných politických i náboženských dějin českých zemí 16. a 17. století. Vliv výchovy a vzdělávání šlechty na utváření její politické, náboženské a pochopitelně též intelektuální i kulturní orientace byl mimořádně významný a jednoznačně přispěl k vyhocení politické a náboženské situace v desetiletích bezprostředně předcházejících českému stavovskému povstání.

Na počátku bylo zapotřebí zkoumanou problematiku blíže vymežit, a to jak z hlediska životního cyklu šlechtice, tak také ve smyslu sociálním, teritoriálním i chronologickým.

Vymezení z hlediska životního cyklu. Předmětem předkládané disertace je výchova a vzdělávání urozených v době jejich dětství a adolescence. Děťství bývalo i v raném novověku definováno různě, záleželo na tom, z jakého úhlu pohledu se na ně nahlíželo (přístupy: právní, lékařský, pedagogický apod.). Vždy bylo spíše kulturním a sociálním pojmem než biologickou konstantou.

Přes četné diskuse zahájené prací Philippa Arièse (1914–1984) z roku 1960 *L'enfant et la vie familiale sous l'Ancien régime*, ve které tento francouzský vědec mj. publikoval svou tezi o neexistenci konceptu dětství ve středověku a v raném novověku, jež našla mezi historiky i badateli jiných oborů nejen zastánce, nýbrž i četné odpůrce, se i v souladu s některými českými účastníky takových diskusí domnívám, že ve sledované době a prostředí nelze v dochovaných pramenech najít pro uvedenou Arièsovou tezi oprávnění.

Již od antiky bylo za přechodovou fází stojící mezi dětstvím (respektive počínající pubertou) a dospělostí považováno období adolescence, kdy se dítě biologicky vyvíjí k dospělosti, ale emocionálně a sociálně není ještě zralé. Podobně jako antická, středověká i raně novověká literatura se ani moderní pediatrie, psychologické a sociologické bádání neshoduje na jednoznačné věkové atribuci této fáze vývoje člověka. Minimální hranicí, jež bývá považována za počátek adolescence, je období 10–13 let, maximální pak 20–24 let.

Pro účely předkládané práce bylo dětství v prostředí české a moravské šlechty zkoumané doby chápáno jako ta fáze vývoje šlechtice (šlechtičny), jež začíná narozením a končí přechodovým stadiem adolescence. Pojem „*adolescens nobilis*“ (s případnými variantami) je v různých typech dochovaných pramenů (snad nejčastěji literárních) z období 16. a počátku 17. století poměrně běžně užíván. I ve sledované době končilo období adolescence vždy individuálně a není možné jej v obecné rovině vymezit přesným věkem.

Dosažení zletilosti, jež ani v moderní době neznamená skutečnou dospělost, nelze ani ve šlechtickém prostředí českých zemí 16. a prvních desetiletí 17. století vzít za závazné kritérium pro vymezení dětství. Plnoletost prošla v zemském právu v Čechách a na Moravě od pozdního středověku až do vydání Obnoveného zřízení zemského v Čechách 1627 a na Moravě 1628 poměrně složitým vývojem: v Čechách byla odlišná než na Moravě, zčásti závislá na stavovské příslušnosti a navíc mohla být někdy i individuálně určena tzv. přidáním let. Jako kritérium vymezující předmět studia jakýmsi pomyslným horním mezníkem je nepoužitelná nejen pro svou proměnlivost a nejednotnost ve zkoumané době, ale i proto, že období od narození do nabytí zletilosti se u české a moravské šlechty často nekryje s její výchovou a vzděláváním, neboť nezřídka končí později, což ovšem nebylo žádné specifikum šlechty. Ostatně ani v moderní době výchovný a vzdělávací proces dětí a adolescentů mnohdy nekončí dosažením právní zletilosti.

I když dosavadní literatura hledala pro různé sociální vrstvy odlišné mezníky dětství, např. ukončení docházky do elementární školy, odchod na gymnázium či univerzitu, některé církevní rituály typu biřmování či konfirmace ad., jsou pro sledovanou dobu, prostředí i sociální vrstvu taková kritéria málo platná. Tak např. potíže je již s elementárním školstvím. Ve zkoumané době totiž samostatné školy tohoto typu existovaly jen v omezené míře, běžně bývala pak elementární výuka zařazována do prvních tříd tzv. partikulárních škol, a nelze ji tudíž příliš od nich oddělovat. Některé z takových latinských škol zase měly charakter gymnázií. Ukončení elementární školy lze tedy v této době těžko vymezit, natož považovat za práh dětství. Jak je patrné v textu některých kapitol (zvláště IV. a V.), odcházeli běžně někteří šlechtici (ovšem nejen oni, nýbrž i příslušníci jiných sociálních vrstev) na latinské školy v českých zemích, ve vedlejších zemích Koruny české či v zahraničí nezřídka ve věku kolem deseti let (někdy dokonce i dříve). To je jistě věk, o němž nelze pochybovat, že jej lze přiřadit ještě k dětství.

Pokud jde o výše zmíněné mezníky v životě dítěte či adolescentního člověka z pohledu církevního života (biřmování v katolické církvi, konfirmace u nekatolíků), ty byly sice individuálně důležité (na příkladu Karla ml. ze Žerotína o tom blíže v V. kapitole práce), nicméně opět nejsou příliš aplikovatelné při ohraničení předmětu mého výzkumu.

O něco vhodnějšími kritérii jsou v tomto smyslu dva jevy, jež často souvisely se závěrečným obdobím adolescence šlechticů (u šlechtičen pouze druhý z nich) ve zkoumané době. Se zmíněnou plnoletostí mohli být u řady urozenců mj. v návaznosti na nízký průměrný věk dožití jejich otců spjata převzetí dědictví. Pouze v omezeném počtu případů výchova a vzdělávání šlechtice bezprostředně pokračovala i po převzetí majetku. Druhým fenoménem, jenž nám pomůže vymezit téma předkládané práce z hlediska životního cyklu šlechtice, je jeho rodinné zakotvení. Sňatek a založení vlastní rodiny totiž jednoznačně ukončoval nejen období dětství a dospívání, nýbrž též s nimi spjatou výchovu a vzdělávání. K uzavření sňatku docházelo u šlechticů (na rozdíl od šlechtičen, u nichž tomu bylo nezřídka dříve) většinou právě v období po ukončení edukačního procesu, obvykle ve věku 20-25 let. V každém případě tedy nebyla předmětem předkládané disertace výchova a vzdělávání dospělé šlechty, ať již v době po sňatku šlechtice či šlechtičny (v tomto případě ani tehdy, pokud k němu došlo velmi brzy: např. po 15. roce věku), či dospělých neženatých příslušníků české a moravské šlechty.

Sociální vymezení. V 90. letech 20. století a na počátku století následujícího se rozvíjející domácí bádání soustředilo především (i když ne zcela výlučně) na tzv. aristokracii, kterou však nebylo schopno přesně vymezit. I vzhledem ke stavu dochování typově různých pramenů šlo však hlavně o tzv. vyšší šlechtu (tedy v dobové, nikoli moderní terminologii panský stav), a to zejména její majetkově, politicky i jinak vynikající příslušníky.

Předkládaná disertace se při sledování svého tématu neomezila pouze na členy panského stavu Čech a Moravy, nýbrž zabývala se také nižší šlechtou, a to i přesto, že pro studium výchovy a vzdělávání nobility

je pramenná základna do značné míry obsáhlejší právě pro panský stav. Jak je vidět na řadě míst práce, edukace příslušníků panského stavu se od výchovy nižších šlechticů nijak zásadně neodlišovala, nemělo tedy smysl pojednávat samostatně o vyšší a zvláště o nižší šlechtě. To pochopitelně neznamenalo, že k příslušnosti konkrétních šlechticů k panskému či rytířskému stavu nebylo vůbec přihlíženo.

Tzv. erbovníky jako specifickou sociální skupinu, jež měla blíže k měšťanstvu než ke členům obou vyšších stavů předbělohorské společnosti Čech a Moravy, jsem však ponechal stranou pozornosti. V některých případech mohl být však erbovník přijat do rytířského stavu, pak byly jeho děti brány v úvahu. U některých osob pocházejících z původně erbovních rodin (rodů), bylo však – zejména vzhledem k často nevelkému množství dochovaných pramenů a nejasným genealogickým vazbám – nesnadné říci, zda byly pouhými erbovníky, či zda již patřily do nižšího šlechtického stavu.

Teritoriální vymezení. Předmětem výzkumu byla šlechta s inkolátem v Čechách a na Moravě. Pokud jde o slezskou nobilitu, ponechal jsem ji v zásadě stranou, podobně jako i horno- a dolnolužickou šlechtu. Na řadě míst této disertace byly však přesto pojednány některé aspekty dějin těchto tzv. vedlejších zemí Koruny české, neboť nobilita usedlá v Čechách a na Moravě získávala vzdělání právě i v těchto oblastech, příp. prostřednictvím osob pocházejících z Horního i Dolního Slezska a obou Lužic. Stejně tak bylo pro dokreslení některých aspektů vzdělanostních dějin českých zemí alespoň stručně pojednáno i o některých zahraničních šlechticích, kteří spolu s urozenci z českých zemí získávali zejména partikulární vzdělání v Čechách a na Moravě. Horizont českých zemí (respektive zemí Koruny české) byl pak výrazně překročen v jiném ohledu, totiž při sledování míst, na nichž česká a moravská šlechta získávala partikulární i (alespoň zčásti) univerzitní vzdělání.

Chronologické vymezení. V evropských kulturních dějinách, jejichž součástí tvoří i vzdělanostní dějiny českých zemí a jejich obyvatel, nelze najít přesně časově vymezené okamžiky, které by určovaly jednotlivé jejich etapy např. daty z politických dějin. Přesto jsem se rozhodl vymezením alespoň rámcově předmět mého výzkumu lety 1500 až 1620, tedy zčásti i za pomoci tradičního mezníku českých (nejen) politických dějin. Pro stanovení dolní hranice je možné uvést více důvodů:

1) nejen v české historiografii je obecně přijímán názor o zásadních proměnách, které v době kolem roku 1500 prodělaly oba uzavírající se šlechtické stavy Čech a Moravy (hospodaření šlechty, její role ve společnosti /související mj. i s postupnou ztrátou vojenského významu/, hmotná kultura jejich sídel apod.);

2) jde o počátek výraznějšího pronikání humanismu do různých oblastí života obyvatel českého státu: do kultury, vzdělanosti, školství apod.;

3) pro období po roce 1500 výrazně stoupá počet dochovaných pramenů pro zkoumané téma, což souvisí jak s oběma uvedenými procesy v bodě 1 a 2, tak také s některými jinými, jež se prosazovaly až v průběhu sledované doby: např. s byrokratizací centrální, zemské, městské, církevní i vrchnostenské správy a také s konfesijním vyhraňováním společnosti.

I když byla pozornost věnována celému 16. století a prvním dvěma deceniím následujícího věku, výrazně podrobněji šlo řadu aspektů tématu předkládané práce sledovat zejména po roce 1550, což souvisí především se stavem pramenné základy. Množství dochovaných a k výzkumu problematiky použitelných pramenů je totiž pro léta 1550-1620 výrazně větší než pro období starší. Nejhuře jsou pak na tom po pramenné stránce první tři decenia 16. století. Z tohoto důvodu se reálně sledovatelná doba do značné míry vlastně překrývá s tradičně vymezenou tzv. předbělohorskou dobou.

Horní časový mezník jsem nezvolil ani tak proto, že v roce 1620 došlo k bitvě na Bílé hoře, nýbrž spíše pro obrovské změny, které výsledek této potyčky a třicetiletá válka vůbec, násilná rekatolizace a nástup baroka znamenaly pro všechny vrstvy obyvatelstva českých zemí a ve velké míře právě pro šlechtu. Během několika desetiletí došlo k masivní restrukturalizaci nobility s inkolátem v Čechách a na Moravě. Byla to právě zásadní přeměna její národnostně-jazykové, sociálně-titulární i konfesijní skladby v několika desetiletích následujících po roce 1620, jež mě vedle markantních změn ve školské soustavě a ve vzdělanostních dějinách českých zemí vůbec vedla ke stanovení výše vycíleného horního chronologického mezníku, který jsem překročil jen ojedinele.

II. STAV PRAMENNÉ ZÁKLADNY

K tématu předkládané disertace i řadě jeho dílčích subtemat se i přes velké ztráty, k nimž došlo v průběhu minulých staletí, dochovalo mimořádně velké množství archivních, rukopisných i tištěných pramenů, jež se dnes nalézají v mnoha archivech, knihovnách i jiných institucích (např. muzeích) v ČR i v zahraničí. V zásadě je lze rozdělit na čtyři velké skupiny, které jsou pak dále vnitřně členěny. Nejprve jsou to prameny diplomatické, dále prameny osobní povahy (jež se ne úplně překrývají s tzv. ego-dokumenty), do třetí skupiny pak řadím literární prameny a čtvrtou skupinu tvoří ostatní prameny, mezi něž patří především hmotné, obrazové a kartografické prameny.

Z nejdůležitějších diplomatických pramenů jsou to vedle úřední korespondence zejména evidenční prameny (matriky jednotlivých školských ústavů, respektive jejich součástí, seznamy dvořanů apod.), které mají nezastupitelný význam, neboť jejich analýza umožňuje nejen zjistit některé údaje prosopografického charakteru o jednotlivých šlechtických studentech (a jejich doprovodu), ale především sledovat některé obecnější trendy: např. vývoj atraktivity dané školy pro šlechtu z českých zemí pro delší časový úsek. Pro dějiny jednotlivých škol (zvláště těch partikulárních) jsou pak důležité též školní řády, jež přibližují nejen organizaci těchto vzdělávacích institucí, nýbrž také povahu výuky na nich. Protože jde o pramen normativní povahy, je zapotřebí jisté badatelské opatrnosti při jejich analýze. Ukazují vždy jen zčásti na reálný stav věcí. Důležité jsou i jiné normativní prameny soudobých latinských škol, univerzit i akademií (statuta, jiné předpisy ad.). Pro výzkum tzv. pážecí výchovy jsou pak zásadní instrukce vydávané pro preceptory (příp. i hofmistry) pážat.

Z dalších pramenů diplomatické povahy, jež lze při studiu edukace urozených zahrnout do výzkumu, jsou to např. passbriefy (a žádosti o ně), které vypovídají o přípravě zahraničních (nejen kavalírských) cest za vzděláním. Důležité jsou však také např. šlechtické testamentsy. Testátoři v nich jednak stanovovali poručníky svých dětí, kteří měli nezanedbatelný vliv na výchovu a vzdělávání svých svěřenců, jednak do nich nezřídka zahrnuli i vlastní představy, jak by taková edukace jejich potomků měla vypadat. Z pramenů úřední povahy je pak důležitý i účetní a finanční materiál (cestovní účty, směnky, kvitance apod.), který je však pro české a moravské prostředí sledované doby dochován velmi torzovitě. Může však při využití jiných pramenů (např. korespondence) objasnit důležitou složku dobové výchovy a vzdělávání šlechty, totiž její financování.

Z pramenů osobní povahy byly ke studiu problematiky předkládané práce využitelné zejména korespondence (a to nejen šlechtická, nýbrž též korespondence hofmistrů/preceptorů, ostatních dobových učenců apod.), deníky různého druhu (včetně důležitých deníků cestovních), šlechtické i jiné autobiografie (či paměti), šlechtické i měšťanské štambuchy či tištěné kalendáře s dobovými diářovými vpisky.

Snad největší výpovědní hodnotu má uvedená korespondence, jež osvětluje řadu aspektů výchovy a vzdělávání šlechty v předbělohorské době. Deníky šlechticů i jejich vychovatelů pak nezřídka umožňují blíže sledovat v delším časovém období edukační proces konkrétního šlechtice a řadu s ním souvisejících jevů (způsob dopravy, ubytování, místa pobytu, kontakty apod.). Paměti šlechticů podávají v některých případech ojedinělá sebereflexivní svědectví o většinou časově dosti vzdálených studiích svých pisatelů. Neméně důležité jsou i autobiografie šlechtických preceptorů či hofmistrů, z nichž některé byly dosud českému bádání málo známé či vůbec neznámé, nicméně vypovídají mnohé o edukaci urozených. Pozoruhodná svědectví přinášejí též o vnímání preceptorové služby.

Pokud jde o topografii šlechtických studií, jsou často nezastupitelným pramenem zápisy v památnících, jež jsou nezřídka jediným svědectvím o pobytu některého šlechtice-inskribenta (případně i držitele štambuchu) na určitém místě. Stávají se tak při rekonstrukci podob výchovy a vzdělávání urozených z českých zemí důležitým komplementárním pramenem. Co se týče samotných majitelů štambuchů, vypovídají mj. o šíři jejich kontaktů.

K literárním pramenům (či obecně produktům humanistické vzdělanosti) lze řadit dobové poučné a mravokárné spisy, mezi něž patří i šlechtická naučení, genealogická a ostatní díla věnovaná české a moravské šlechtě či jí samou (spolu)vytvořená (např. četné oslavné humanistické básnické sbírky, vzniklé při různých příležitostech), dále literaturu osvětlující dobové cestování ať už spíše v teoretické rovině (apodemická

literatura), nebo naopak poskytující více prakticky zaměřené informace (různé průvodce, cestopisy, kosmografie apod.). Snad nejspíše do kategorie literárních pramenů můžeme počítat i školské disputace šlechtických studentů, jejich slavnostní řeči pronášené při různých příležitostech, také ovšem pohřební kázání, různé soudobé relace vzniklé v průběhu cesty či po ní a konečně i dobové novinové zpravodajství (ať už psané, či později tištěné), umožňující blíže poznat informační základy rozšiřujícího se geografického i vzdělanostního horizontu české šlechty.

S dějinami škol, jež navštěvovali čeští a moravští šlechtici a jejichž poznání bylo tudíž důležité i při studiu tématu této práce, souvisí také dobové učebnice různého charakteru. Doplnují naše znalosti nejen o praktické výuce na některých (zvláště partikulárních) vzdělávacích institucích, ale jsou i jedním z pramenů pro výzkum kontaktů mezi jednotlivými evropskými oblastmi i pro působení pedagogických myšlenek svých pisatelů v nich, protože byly nezdědka užívány i na více školách, a to i mimo region či zemi, kde vznikly. Pro dějiny škol a řadu aspektů sledované problematiky vůbec jsou důležitá i některá díla sepsaná v průběhu 16.-18. století. Jde jak o práce dotýkající se dějin školství v některé z oblastí, kde studovali i čeští a moravští šlechtici, např. Slezska, tak i o díla pojednávající o některém ze sledovaných typů škol (např. jezuitských). Zařadit sem můžeme i některé další spisy, jež mj. umožňují alespoň částečně poznat, jaké představy mohli mít šlechtičtí rodiče, poručníci či vychovatelé urozenců z Čech a Moravy o soudobém systému školství.

Specifickou skupinou literárních pramenů jsou pak texty vzniklé v souvislosti s přípravou i realizací školních divadelních her i jiných veřejných školských představení (a to jak katolických, tak také nekatolických), jichž se v roli herců či řečníků aktivně zúčastňovali i urození z českých zemí. Šlechtická i jiná dobová naučení vypovídají mj. o představách jejich pisatelů o tom, jak by měla edukace urozených (příp. neurozených) vypadat (nemusí přitom jít pouze o literárně zachycený názor na směřování výchovy a vzdělávání vlastních potomků či příbuzných, nýbrž i dalších osob).

Zatímco naučením se již v české historiografii dostalo určité pozornosti, jen málo povšimnuto zůstávalo českým badáním o dějinách šlechty (zvláště na přelomu 20. a 21. století) obrovské množství dalších literárních pramenů využitelných pro výzkum tématu předkládané práce. Šlo jednak o rozsáhlejší spisy, jež byly svými šlechtickými autory povětšinou napsány během jejich výchovy a vzdělávání (nezdědka v dosti nízkém věku; patří sem např. již zmíněné školní disputace i jiné podobné práce), jednak o některá další díla: zejména různé příležitostné tisky, do nichž nezdědka přispěli urození chlapci/mladíci z českých zemí. Podstatné byly např. tisky vydávané při příležitosti odchodu českých a moravských urozenců z dobových latinských škol či univerzit/akademii (tzv. propemptika, tedy básnické sbírky a další k nim přiložené texty, jimiž se jejich autoři loučili s dedikanty). Důležité jsou ovšem i jiné typy novolatinské příležitostné poezie: epithalamia, epicedia, hodoeporica (či hodeporica) ad., jež nezdědka osvětlují četné aspekty edukačního procesu české a moravské šlechty ve sledované době. Velký význam mají však i takové práce, jež jim byly „pouze“ dedikovány, neboť vypovídají jak o kontaktech jejich autorů s těmito šlechtici, tak nezdědka uvádí i četné podrobnosti o jejich výchově a vzdělávání. Stávají se tak často naprosto nezastupitelným pramenem.

Do poslední skupiny patří zejména hmotné, obrazové a kartografické prameny k výchově a vzdělávání šlechty českých zemí. Lze sem vedle dobových map, atlasů a různorodých obrazových materiálů (vyobrazení osob, míst /např. i soudobých škol/, situací rozličného charakteru) zařadit např. funerální památky (ať už zachované v některém z českou šlechtou hojně frekventovaných míst v zahraničí, či některé z domácích památek tohoto druhu), předměty přivážené z kavalírských cest (např. umělecké či řekněme upomínkový charakter mající předměty), ale také nezdědka v návaznosti na proběhlou kavalírskou cestu vzniklé soubory rukopisných i tištěných knih (tedy šlechtické knihovny).

Soudobé kartografické prameny (ovšem i některá jiná díla, např. kosmografie či cestopisy a cestovní průvodce) umožňují učinit si představu o tom, jak se šlechtici z českých zemí mohli orientovat v prostoru raně novověké Evropy. Některá z takových děl (atlasů) mají cestovní podobu (tj. malý formát) a byla zřejmě užívána i v průběhu samotných cest, nikoliv jen studována před odjezdem na ně.

Studium šlechtických knihoven a knih držných šlechtici vůbec bylo pro tuto disertaci významné v několika ohledech. Nejdůležitější jsou ty knihy, jejichž držiteli byli šlechtici již v době svých domácích i zahra-

ničních studií. Do některých z nich si činili i vlastnoruční poznámky, jež dosvědčují jejich aktivní používání ke studiu. Knihovní soubory pak nezřídka svědčí i o kontaktech některých šlechticů se vzdělanou Evropou. Na druhou stranu je zapotřebí značné badatelské opatrnosti při posuzování úrovně vzdělanosti a intelektuálních zájmů vůbec u majitelů šlechtických knihoven podle jejich skladby. Ta jim totiž podle mého soudu jen zčásti odpovídá a bývá občas bádáním přeceňována. Jednak šlechtici často knihovny či alespoň jejich části již zdědili (ne vždy lze detailně sledovat vývoj jednotlivých knihovních souborů), či jim byly knihy nezřídka darovány bez jejich jednoznačného intelektuálního zájmu. Na druhou stranu jsou známy i případy, kdy studia některého z urozenců vedla i k tomu, že si zakoupili celé knihovní celky. Pokud jednotlivé knihy neobsahují početnější vlastnoruční vpisky konkrétních šlechticů, mohou jen velmi omezeně vypovídat o jejich vzdělání a intelektuálních zájmech vůbec.

III. DOSAVADNÍ BĀDÁNĪ

Problematicke vřchovy a vzdělávání šlechty z českých zemí v 16. a v první třetině 17. století se dosud **v české historiografii** nedostalo žádného komplexního zpracování. Nehledě k monografiím či časopi-seckým studiím z 19., 20. a z počátku 21. století, které se dotkly různých subtémát dějin šlechtické vzdělanosti, jsou určitou výjimkou v tomto ohledu pouze tři práce z poslední doby věnované společnosti nobility v 16. a 17. století, v nichž se dostalo určitého místa i otázce její výchovy a vzdělávání. Jde o *Každodennost renesančního aristokrata* Marie Koldinské, *Věk urozených* z pera Václava Bůžka, Josefa Hrdličky, Pavla Krále a Zdeňka Vybírala a konečně o *Svět české aristokracie* Petra Matě.

Pro studium výchovy a vzdělávání šlechty z českých zemí je relevantní též dosavadní domácí bádání, které sice sledovalo primárně jiná témata, ale v určitých případech v něm byly pojednány i některé otázky spjaté se vzdělanostními dějinami nobility. Jedná se zejména o práce věnované předbělohorskému městskému, bratrskému a jezuitskému školství.

Domácí historiografie 19., 20. a počínajícího 21. století se zabývala také přímo některými dílčími aspekty vzdělanostních dějin šlechty, týká se to zejména zahraničních studijních pobytů a cest (viz dále). S problematikou vzdělávání a výchovy konkrétních šlechticů 16. a první třetiny 17. století se většinou museli vypořádat i autoři jejich biografií. V mnoha směrech jsou pro bádání o vzdělanostních dějinách šlechty využitelná jednotlivá hesla *Rukověti humanistického básnictví*.

Nemalá pozornost byla českou historiografií věnována raně novověké akademické peregrinaci, na níž měla šlechta podstatný podíl. Dosavadní bádání vycházelo zejména ze studia matrik jednotlivých evropských univerzit či akademií. Z autorů, kteří se této problematice věnovali, jmenujme alespoň některé: Ferdinand Menčík, Josef Vítězslav Šimák, Karel Hrdina, Marie L. Černá-Šlapáková, František Hrubý, Ivan Hlaváček a Ludmila Hlaváčková, Miroslav Truc, Luděk Rejchrt, Michal Svatoš, Jiří Pešek a David Šaman, Zlata Kukanová, Zdeněk Měřínský a Milena Lenderová. Zahraničním cestám za vzděláním se dostalo místa také v mnoha heslech *Rukověti humanistického básnictví*.

Studií, které by se věnovaly přímo nobilitě a jejím vzdělávacím cestám do zahraničí, není však mnoho. Ze starší literatury je třeba zmínit práce Otakara Odložilíka, které se sice nezabývají pouze šlechtou, ale té je v nich věnováno nejvíce pozornosti. Systematicky zpracovává problematiku kavalírských cest především Zdeněk Hojda. Výklad o nich obsahuje i zmíněná kniha Petra Matě. O něco méně pozornosti se jim dostalo v kolektivním díle *Věk urozených*. Modelem kavalírských cest v 17. století se zabýval Jiří Kroupa. V nedávné době se do studia vzdělávacích cest české šlechty ponořila na základě studia zejména literárních pramenů Andrea Holasová. Problematiku kavalírských cest české a moravské šlechty se pokusil naposledy shrnout Martin Holý. Velké šlechtické výpravě do Itálie roku 1551 věnoval pozornost Jaroslav Pánek, který sleduje soustavně tematiku raně novověkého cestování vůbec.

Ze zahraničních autorů, kteří se zabývali různými aspekty vzdělanostních dějin šlechty (ovšem někdy zároveň i neurozených vrstev společnosti) v posledních deseti letech, uveďme z užší stredo-evropské oblasti výběrově alespoň tyto: Gernot HeiB, Mathis Leibetseder, Antje Stannek, Zdzisław Pietrzyk, Ingrid Matschinneg či Claudia Zonta.

Speciálních prací, které by se pokoušely o komplexní postižení výchovy a vzdělávání šlechty z určité evropské oblasti (případně nobility jako celku) v období renesance, manýrismu a raného baroka, je však i v zahraničí minimálně. Jednou z mála takových výjimek, jež se mi podařilo nalézt, je více než půl století stará práce rakouského historika Adolfa L. Märze. Ještě starší je pak kniha polské badatelky J. Freylichówny. Teprve doba rytířských akademií a šlechtického vzdělávání se na nich se těší většímu zájmu.

Pro poznání obsahu studia některých šlechtických mladíků z českých zemí, prostředí jednotlivých evropských školských zařízení (gymnází, akademií a univerzit) a jejich přitažlivosti pro ně v období před třicetiletou válkou jsou důležité četné práce většího i menšího rozsahu, jejichž množství je však natolik velké, že zde není možné je jmenovat jednotlivě. Jejich význam pro téma předkládané práce lze však exemplárně demonstrovat na obsáhlé monografii o štrasburské akademii, která byla v hojné míře navštěvována i českou a moravskou nobilitou (srov. kap. V. 3.), z pera Antona Schindlinga či vynikající kniha Heinricha Kunstmanna, v níž autor zdařile rekonstruoval systematicky pěstované učenecké, politické a náboženské styky altdorfské akademie (případně města Norimberka) s Čechami, přičemž věnoval zevrubnou pozornost právě šlechtickým studentům z českých zemí.

IV. PROBLÉMY, OTÁZKY, METODY

Na počátku řešení disertačního projektu jsem si položil některé otázky, jejichž počet se pak v průběhu bádání dále rozmnožoval. Protože katalog takových otázek by vzhledem k rozsahu tématu a jeho výrazně evropskému rozměru byl příliš rozsáhlý a nepřehledný, uvedu zde pouze takové, jež se mi od počátku jevily jako klíčové:

V čem vlastně výchova a vzdělávání urozců z českých zemí spočívaly? Kdo mohl takové vzdělání potomkům české a moravské šlechty v českém předbělohorském státě (případně mimo jeho rámec) poskytnout? Lišila se vůbec edukace šlechty od výchovy a vzdělávání neurozených? A pokud ano, tak v čem? Pokud jde o samu šlechtu, byli členové katolických rodů vychováni a vzděláváni jinak než nekatolíci? Došlo v průběhu sledované doby (případně ve srovnání se starším i novějším obdobím) k nějaké zásadní proměně ve výchově a vzdělávání vyšších stavů Království českého a Markrabství moravského? A pokud ano, čím to bylo dáno? Další otázky, jež se z pohledu celku jevily jako dílčí a jichž byl nemalý počet, jsem pak uvedl na patřičných místech v jednotlivých částech předkládané práce.

K výzkumu jednotlivých aspektů dějin české a moravské šlechty byly dosavadním bádáním využívány různé metody historické práce, resp. různé badatelské přístupy. Uvést zde lze např. biografickou metodu, kulturně historický přístup, historickou demografii, genealogický přístup, pohled hospodářských dějin, historickou antropologii, mikrohistorii, dějiny mentalit či dějiny každodennosti. Šlechta byla též nahlížena prizmatem životních cyklů či rituálů. Tyto i některé další přístupy mají částečně velmi staré kořeny sahající nezdávka dále než do druhé poloviny 19. století (např. biografická metoda), zčásti jsou pak dílem 20. století.

Většina prací, jež k dějinám nobility z Čech a Moravy ze zkoumané doby v české historiografii vznikla, se povětšinou neopírala pouze o jeden z uvedených badatelských směrů, nýbrž využívala kombinace těchto metod (přístupů). Nejinak je tomu i v dílech většiny českých historiků počátku 21. století, kteří se zabývali některými kapitolami z dějin české a moravské šlechty. Platí to i pro tuto práci, a to i přesto, že i ona si stanoví vlastní cíle, k nimž pochopitelně částečně dospívá za využití vlastních metod.

Protože problematika této disertace je jen zčásti tématem dějin šlechty, byly výše naznačené přístupy využívány v bádání o dějinách nobility aplikovatelné v této disertaci jen zčásti. I proto jsem o nich pojednal pouze ve stručnosti. Vzhledem k povaze tématu, jež stojí na pomezí sociálních, kulturních a vzdělanostních dějin (do jisté míry pak i církevních a náboženských dějin) českých zemí, bylo možné opřít se i o některé další metody, zejména pak ty, jež jsou užívány v dějinách vzdělanosti, tradičním a stále velmi živým proudem evropské historiografie, k nimž se tato disertace programově hlásí. Při sledování charakteru výuky jednotlivých školských institucí, na nichž se vzdělávali šlechtici z Čech a Moravy, mi tak např. byl užitečný přístup uplatněný ve zmiňované práci o štrasburské akademii Antonem Schindlingem. Inspirační byla i některá díla v posledních třiceti letech se rozvíjejících tzv. sociálních dějin vzdělanosti či školství, vedle nich pak též sociálních dějin dětství.

V předkládané práci jsem využil i některých dalších metod, zásadní význam měl zejména v historiografii hojně užívaný komparativní přístup (východisek srovnávání se přitom nabízelo více: např. výchova a vzdělávání jednotlivých šlechticů, celých skupin /panského a rytířského stavu, katolické a nekatolické šlechty apod./, ale také jednotlivých škol a pedagogických systémů). Při výzkumu vychovatelů české a moravské šlechty (viz kap. III. 1.) jsou pak využitelné i další metody: a to jak přístup prosopografický, tak zčásti též metody kvantitativní analýzy. Jinak byly ovšem statistické (či sociostatistické) metody při zpracování tématu disertace jen omezeně využitelné (nutnost pracovat s velmi nepřesnými čísly jejich smysluplné užití jednoduše neumožňovala). Pro sledování vývoje některých termínů a jejich významu byla pak i v případě zkoumané problematiky podstatná sémantika zdařile užitá při výzkumu dějin šlechty např. v některých pracích Josefa Macka, který tzv. historické sémantice věnoval i samostatnou studii. Tuto metodu jsem mohl ve větší míře využít např. při sledování terminologie označující povolání soukromých vychovatelů, dále pojmosloví užívaného pro některé typy škol, termínů vztahujících se ke dvořanské službě či ke kavalírským cestám.

V. STRUKTURA PRÁCE

Pojednání o výše nastíněném tématu jsem se rozhodl rozdělit vedle úvodu a závěru do celkem sedmi kapitol (II.-VIII.), jež jsou v některých případech dále vnitřně členěny. Jejich rozdělení vychází z logických tematických celků a zčásti též odpovídá dobovému systému školství či pedagogickým představám (nejen české) společnosti 16. a počátku následujícího století.

Druhá kapitola poskytla základní přehled o počátcích výchovy a vzdělávání šlechtických dětí, jež měly jednoznačně rodinný a předškolní charakter. Přiblížen byl obsah této výchovy i některé prameny, jež jsou při jeho studiu využitelné. Bohužel jejich množství a výpovědní hodnota je ve srovnání s pramenným materiálem k tematice dalších oddílů práce výrazně menší, čemuž odpovídá i rozsah této části disertace.

I když se soukromá a institucionální výchova a vzdělávání šlechty do značné míry prolínaly (česká a moravská nobilita využívala totiž nezřídka obě zároveň), lze přece jen obě tyto složky soudobého vzdělávacího systému do jisté míry oddělit. III. kapitola je tedy věnována právě první z uvedených forem šlechtické výchovy. Sleduje nejen její obsah a podoby (např. tzv. zámecké školy), nýbrž také osoby, které ji poskytovaly (šlechtičtí vychovatelé, profesori na pražské utrakvistické univerzitě).

Snad hlavním pilířem tehdejšího školského systému, tzv. partikulárním školám (k tomuto pojmu viz dále), a jeho významu pro výchovu a vzdělávání potomků panských a rytířských rodin z Čech a Moravy jsou věnovány dvě kapitoly (IV. a V.), dělítkem je zde přitom geografické hledisko. Nejprve se dostalo pozornosti urozencům na partikulárních školách různého typu (zejména jde o školy městské a církevní /jezuitské a bratrské/) v zemích Koruny české (tedy v Čechách, na Moravě, ve Slezsku a v Lužicích) a poté v bližším i vzdálenějším zahraničí. Sledovány byly přitom různé aspekty takové institucionální edukace i její obsah.

Samostatnou pozornost si pro svou zvláštní povahu vyžádala dvořanská výchova (zejména výchova šlechtických pážat), jež byla realizována na soudobých dvorech různých typů (kap. VI.). Byly nastíněny možnosti, jež se české a moravské šlechtě k takové výchově i vzdělávání jejich potomků v českých zemích i mimo ně nabízely, a na základě rozboru dosud neznámých pramenů byl podrobně analyzován obsah této formy soudobé edukace urozených. Sledoval jsem i její místo a význam v rámci celého systému šlechtické výchovy a vzdělávání.

Specifickou problematiku pak představovaly i tzv. kavalírské cesty šlechty z českých zemí. I když se této součásti edukace nobility předbělohorské doby na rozdíl od tematiky předchozích kapitol dostalo o něco více badatelské pozornosti v české historiografii, bylo přece jen zapotřebí přistoupit k tématu do značné míry nově, což mj. souvisí s tím, že jako součást celého systému šlechtické výchovy a vzdělávání vyniká toto téma v mnohém ohledu plasticky teprve při pohledu na ně jako na celek (viz kap. VII.).

Odděleně bylo vzhledem k naprosté odlišnosti ve výchově a vzdělávání urozených dívek a chlapců pojednáno o edukaci ženských potomků české a moravské šlechty. Bohužel v této části disertační práce se vedle zpracování problematiky II. kapitoly nejméně projevily pramenné limity. Dochovaných pramenů k tomuto tématu je totiž žalostně málo, a to bohužel prakticky pro celé zkoumané období. Bylo proto

možné pouze načrtnout základní kontury této tematiky, její podrobnější sledování na rozdíl od edukace maskulinní části české a moravské nobility bohužel možné nebylo.

VI. NEJDŮLEŽITĚJŠÍ ZÁVĚRY DISERTACE, VÝHLEDY DALŠÍHO BĀDÁNÍ

Předkládaná práce se vedle řešení řady dílčích problémů vytčených v jednotlivých z kapitol pokusila nalézt odpovědi na otázky, jež jsem uvedl v úvodu. Cílem bylo přitom postihnout hlavní rysy výchovy a vzdělávání urozených, a to především a) jejich vývojové trendy v průběhu zkoumané doby; b) jejich obsah, při jehož sledování jsem vycházel ze soudobého školského systému (tedy jednotlivých typů vzdělávacích institucí) a ze struktury hlavních složek šlechtické výchovy a vzdělávání; c) topografii šlechtických studií. Zohlednit bylo však nutné nejen tato tři hlediska, ale i některá další, např. vliv jednotlivých konfesí.

V období renesance, manýrismu a raného baroka došlo v důsledku měnící se role šlechty ve státě a některých dalších procesů (viz výše) k postupné proměně akcentů v její výchově a výuce. Oproti dřívější době byl kladen menší důraz na výchovu urozených chlapců ke středověkému rytířství. Vedle osvojení si alespoň základů humanistického vzdělání měla jejich edukace ve změněných poměrech směřovat především k tomu, aby získali takové dovednosti, znalosti a společenské vazby, aby obstáli v různých funkcích rozrůstajícího se byrokratického aparátu panovnického či aristokratického dvora, v armádě, v zemských úřadech či jako schopní správci svých statků.

Při zobecňujících soudech o proměně přístupu šlechty ke vzdělání jsme do značné míry limitováni tím, že ani pro dobu předcházející 16. století, ani pro období pobělohorské neexistuje práce, jež by podobu edukace urozených zpracovala. Pokud jde o středověk (zřejmě i ten pozdní), narážel by takový výzkum pravděpodobně na dosti výrazné pramenné limity.

I přes výše řečené se např. ve srovnání s jagellonskou dobou zdá jednoznačně (mj. i díky pracím Josefa Macka), že od pozdního středověku skutečně zájem šlechty z českých zemí o nabytí vzdělání postupně narůstal. Jeho obsah byl však více než samotnými (stavovsky specifickými) požadavky nobility ovlivňován dobovými kulturními trendy, které zasahovaly celou společnost. Vzdělání se tak postupně stalo jednou z hodnot, jež byla začleněna do kánonu šlechtických *virtutes*. Především *studia humaniora* se pak do jisté míry nezávisle na objektivní potřebě české a moravské nobility stala více či méně vyžadovanou součástí *curricula vitae* jejich představitelů. Podobné tendence je možné ovšem pozorovat i jinde v Evropě.

Tím však rozhodně nechci říci, že by obsah takového vzdělání nebyl pro urozence užitečný. Některé jeho složky však zřejmě v budoucím životě šlechtických osob neměly mnoho možností uplatnění (např. řečtina). Na druhou stranu recepce humanistické vzdělanosti ze strany šlechty přispěla k její kultivaci a zapříčinila mj. i to, že po polovině 16. století výraznou měrou přibývá literárně činných šlechticů, kteří po sobě zanechali větší i menší díla, nezřídka psaná v latině.

Některé složky výchovy a vzdělávání nobility se prosadily v podstatě mimo převažující dobový vzdělanostní kánon (tedy humanistické vzdělání). Šlo např. o ovládnutí živých jazyků (němčiny, italštiny, francouzštiny, španělštiny), jež byly – zejména v případě prvního z uvedených – šlechtě z českých zemí bezesporu užitečné. Tzv. rytířská cvičení pojednaná v VI. i VII. kap. pak byla jednou z těch složek dobové výchovy a vzdělávání urozených, jež byly skutečně přinejmenším zčásti stavovsky specifické. Zda uvedená šlechtická *exercitia* představovala spíše reliktní ideál středověkého rytířství či jeho přizpůsobení praktickým požadavkům nobility a do jisté míry i humanistickému ideálu všestranného rozvoje člověka (mj. i jeho fyzických sil), nelze jednoznačně říci. Zdá se, že šlo o kombinaci těchto prvků.

Edukace šlechty se ve sledované době jako celek jen částečně lišila od vzdělávání neurozených – platí to hl. pro dvě její složky: dvořanskou výchovu a z větší části i pro kavalírské cesty –, to je jeden ze základních závěrů předkládané práce, a to jak svým obsahem, tak také způsobem jeho nabytí. Vedle soukromé výchovy i vzdělávání a samozřejmě i dalších nastíněných forem edukace urozených byla návštěva dobových latinských škol a tedy školní vzdělání i u šlechty klíčovou záležitostí, jež se stávala čím dál více běžnou. Většina ze šlechticů, o jejichž úrovni vzdělání máme dochované pramenné informace, jež tedy nabyla na jedné z mnoha domácích i zahraničních školských institucí (zejména partikulárního charakteru).

Právě topografie šlechtických studií byla jednou z hlavních oblastí výzkumu předkládané práce. I díky analýze dosud málo využívaných či zcela neznámých pramenů se podařilo prohloubit dosavadní stav bádání, a to nejen prostým rozšířením míst vzdělávání o některé nové lokality (a školy) v českých zemích, v Lužicích a ve Slezsku i v zahraničí (např. o konkrétní latinské školy v Praze, Žatci, Budyšině, Vratislavi, Vídni, Štýrském Hradci či Coburku), ale především tím, že bylo nově poukázáno na jejich význam v rámci celkového systému výchovy a vzdělávání šlechty. Do jisté míry v jiném světle, než jak se dosud soudilo, se ukázaly vzdělávací preference české a moravské nobility i některé další aspekty zkoumané problematiky, např.:

1. Význam tzv. zámeckých škol pro výchovu a vzdělávání šlechty českých zemí nelze přeceňovat, rozhodně bych je – a tuto formu edukace urozených vůbec – neoznačoval za velmi rozšířený jev; šlo totiž pouze o jednu z několika možných variant.
2. Naopak naprosto podceňován byl dosavadním bádáním význam pražské utrakvistické univerzity, jež ve výchově a vzdělávání urozených hrála v předbělohorské době podstatnou úlohu, a to jak přímo (při edukaci urozců na akademické půdě), tak nepřímo (prostřednictvím výchovy a vzdělávání šlechty profesory této univerzity mimo její prostory či ze strany soukromých vychovatelů, kteří byli s pražskou utrakvistickou univerzitou úzce spjati, díky čemuž ostatně nezřídka dosáhli svých vychovatelských míst).
3. Dosti marginalizováno bylo dosud ve vztahu k výchově šlechty domácí městske školství. Nebylo sice pro ni natolik atraktivní jako např. církevní školy (jezuitské i bratrské), přesto bylo jednou z možností, po níž šlechta sahala, a nelze ji tudíž podceňovat.
4. Důvodem toho, že nobilita skutečně jevila o české a moravské městske školy menší zájem než o jiné domácí vzdělávací instituce, však rozhodně nebylo to, že by jí nevyhovovaly z hlediska stavovského. Šlechtě sledované doby totiž nevadilo vzdělávat se spolu s neurozenými (dělo se tak běžně na většině soudobých a šlechtou vyhledávaných škol různých typů), jak se někdy soudí. Volání urozených po vzniku specificky stavovských škol v českých zemích jsem ostatně v 16. a na počátku 17. století ani nezaznamenal. Pokud již šlechta zřizovala nové školy, bylo tomu tak vedle jiných důvodů (např. konfesijních) spíše proto, že chtěla rozšířit počet kvalitních latinských škol, vlastní páteře soudobého školského systému, jež by sice mohli navštěvovat i její potomci, ovšem vedle neurozených, s nimiž se většinou počítalo (určitou výjimku zde tvoří pouze zmíněné školy zámecké).
5. Nedoceněn byl dosavadním bádáním i význam soukromých (zpravidla nižších) latinských škol, jež byly v hojné míře navštěvovány i šlechtou z českých zemí.
6. Vedlejší země České koruny (hlavně Horní Lužice a Dolní Slezsko) hrály v edukačním procesu urozců z Čech a Moravy výraznější roli, než jak se dosud soudilo (nebyl navštěvován jen Zhořelec!). Kontakty mezi českými zeměmi a lužickou i slezskou oblastí byly významné i v jiném ohledu: viz dále bod I.
7. Oproti staršímu bádání, jež s výjimkou některých (zvláště) zahraničních prací (např. Heinricha Kunstmanna) často nerozlišovalo, zda čeští a moravští šlechtici studovali na konkrétních místech v zahraničí na partikulárních školách či na zdejších akademiích/univerzitách (např. v Altdorfu, Štrasburku či Herbornu), jsem mohl diferenciací tohoto aspektu zkoumané problematiky dospět k řadě nových závěrů, jež lépe osvětlují migrace za vzděláním. Zcela nově se tak ukázal např. velký význam štrasburského gymnázia, na němž řada šlechticů z českých zemí strávila několik let. Sloužilo nezřídka i jako výchozí bod tzv. kavalírských cest.
8. Na rozdíl od kavalírských cest, na které vyjížděla v hojném počtu do zahraničí jak nekatolická, tak katolická šlechta, je v případě zahraničního vzdělávání se na partikulárních školách markantní nepoměr. Katolická nobilita z českých zemí volí totiž oproti té nekatolické (všech konfesijních směrů) tento typ vzdělávacích institucí v mnohem menší míře. Je to dáno zřejmě i tím, že měla v Čechách a na Moravě od druhé poloviny 16. století k dispozici kvalitní latinské školství vlastního vyznání (zvláště pak jezuitské).

9. Místo dvořanské výchovy (zvláště v podobě tzv. pážecí služby) v edukaci šlechty bylo dle mého soudu sice významné, ale přinejmenším po kvantitativní stránce (kvalitativně jsou zde patrné určité shody) mělo oproti školnímu vzdělání mnohem menší dosah. Dotklo se výrazně menšího počtu příslušníků panského a rytířského stavu z českých zemí. Řada šlechticů však absolvovala jak školní vzdělání, tak také pážecí službu. Pokud jde o vztah dvořanské výchovy a kavalírských cest, neoznačoval bych ji za jejich levnější variantu. Pro zobecnění této teze nemáme totiž dostatek pramenů. Navíc nezřídka šlechtici absolvovali obé.
10. Fenomén kavalírských cest, příčiny jehož vzniku jsem se pokusil nově formulovat, nelze dle mého soudu v době sledované v této práci oddělovat od tradiční *peregrinatio academica*. Rozhodně není možné tvrdit, že kavalírská cesta českých aristokratů měla jen málo společného s akademickou peregrinací humanistických učenců. Právě naopak. Oba jevy, které se navzájem ovlivňovaly, spolu dosti úzce souvisí a jejich charakter je přinejmenším zčásti podobný (studium na soudobých akademiích/univerzitách, styky s evropskými učiteli, poznávání cizích zemí, snaha zdokonalit se v klasických i živých jazycích /příp. se je naučit/ a načerpat nové poznatky z oborů práva, teologie a méně často i medicíny).

Některé závěry staršího bádání mohl naopak náš výzkum potvrdit a doplnit, např.:

- I. Nejběžnější formou soukromé výchovy a výuky šlechty bylo najmutí preceptora: ukazuje na to již sama skutečnost, že během prací na disertaci se podařilo zachytit takřka tři stovky osob, jež po určité době působily jako vychovatelé české a moravské nobility; díky databázi bio-bibliografických údajů o nich jsme mohli poprvé systematictěji pojednat o řadě aspektů tohoto významného fenoménu (nejen) českých a moravských dějin kultury a vzdělanosti zkoumané doby: o terminologických otázkách, o geografickém, sociálním, vzdělanostním i konfesním profilu šlechtických vychovatelů, délce jejich služby, jejich povinnostech apod. Ukázala se přitom řada nových skutečností, jež pouze zčásti souvisí s tématem předkládané práce (podrobněji viz dále).
- II. Analýza dosud nevyužitých instrukcí panovníka pro hofmistra a preceptora pážat na dvoře Ferdinanda I. v zásadě potvrdila názory staršího bádání o obsahu výchovy a vzdělávání edlknobů (rytířská cvičení, jazyková výuka ovlivněná recepcí humanismu a rostoucí potřebou znalosti živých jazyků). Nově bylo však možné přiblížit některé aspekty každodennosti takové edukace a setrvání pážat u panovníckého dvora vůbec (denní rozvrh ve všední i sváteční dny, povinnosti edlknobů, pravomoci jednotlivých osob, které je měly na starosti apod.).

Vedle (a) vývojových trendů, (b) obsahu edukace i (c) topografie šlechtických studií se předkládaná práce pokusila postihnout i vliv některých dalších faktorů na podobu výchovy a vzdělávání urozených. Jedním z nich byla konfese. I když určité vyznání ovlivňovalo průběh edukace urozených, ve zvýšené míře zřejmě od poslední třetiny 16. století, prakticky jen málo se dotklo jeho obsahu. Výchova a vzdělávání šlechty v katolických školách či v katolickém mimoškolním prostředí byly po této stránce takřka stejné jako v nekatolickém milieu (bez ohledu na jednotlivé protestantské konfese): latinské vzdělání, moderní jazyky, dvorské mravy atd. se prosadily jak u katolické, tak také nekatolické šlechty.

V jednom ohledu však přece jen jistou odlišnost pozorovat lze, totiž v náboženské výchově. I když základy křesťanské věrouky byly vštěpovány dětem všech vyznání, další katechetická výuka a vůbec konfesijní směřování celé edukace se již lišilo. Proces takové výchovy a vzdělávání vedl pak ve svém důsledku k tomu, že šlechtici (a samozřejmě i neurození) si vedle osvojení různých znalostí a dovedností v průběhu své edukace měli posílit vědomí vlastní příslušnosti k určité konfesi, což se mj. dělo i negativním vyhraňováním vůči těm „nepravým“ vyznáním.

Přesto, že šlechta sama kladla na výchovu svých potomků v patriční víře nemalý důraz, v řadě případů vědomě, jindy nevědomě či „z nezbytnosti“ posílala urozené chlapce do prostředí, jež se svou převažující konfesí lišilo od vyznání jejich rodiny. Důvody takových rozhodnutí, k nimž se uchýlovala prakticky

pouze nekatolická šlechta, většinou neznáme. Mohly zde hrát roli vzdělanostní tradice v rodině (či v širším příbuzenstvu), blízkost školy, známé osobnosti, které na ní působily, kvalita výuky na ní, touha poznat určitý region apod. Většinou byly však s výjimkou Itálie a do jisté míry i Francie přece jen preferovány vzdělávací instituce, jež se konfesi rodiny blížily či se jí alespoň nepřičily.

Sledování uvedených hledisek a) až c) stejně jako i konfesijní otázky umožňuje načrtnout základní obrysy výchovy a vzdělávání šlechty v 16. a v prvních dvou desetiletích 17. století, jež se jeví následovně:

- Nejranější výchova urozených potomků se odehrávala v prostředí šlechtického fraucimoru, v jehož péči zůstávali chlapci na rozdíl od dívek většinou do věku přibližně sedmi let. Během ní si děti osvojily mateřský jazyk, byly jim vštípeny základy společenského chování i náboženství a mohly se snad v některých případech stát i částečně gramotnými, přičemž nebylo patrně přistupováno k oběma pohlavím výrazně rozdílně.
- Po dosažení věku přibližně sedmi let přešli chlapci pod dohled mužského elementu šlechtické domácnosti a pro jejich další výchovu a vzdělávání mohla být zvolena jedna z více variant. Nejběžnější bylo najmutí preceptora. Při výběru vhodného kandidáta hrála vedle jeho konfesijní příslušnosti velkou roli doporučení členů užší či širší rodiny, respektive jejich „pánů a přátel“, případně i některých soudobých vzdělanostních autorit: např. rektora pražské utrakvistické univerzity. I proto se velmi často stávali vychovateli šlechty studenti či absolventi této vzdělávací instituce, objevovaly se ale mezi nimi běžně i osoby spjaté s jinými akademiemi/univerzitami. Nezřídka pocházely nejen z vedlejších zemí Koruny české (markantní je mezi nimi podíl Slezanů), nýbrž i ze zahraničí: především z německojazyčných oblastí říše; vedle nich pak i ze zemí nepatřících do tohoto svazku: mj. početně z Horních Uher.
- Vychovatelé měli na starosti soukromou výuku a výchovu svého svěřence (svěřenců) v domácím prostředí šlechtické rodiny, či mimo ně. Nezřídka ji však doprovázelo souběžné vzdělávání se urozených na školách různého typu. Vedle vlastní výuky byly pak vychovatelům svěřovány i další úkoly (celkový dohled na chlapce, materiální zajištění během cest i pobytů mimo domov /doprava, strava, ubytování, vytváření denního režimu, najímání speciálních učitelů, komunikace s rodiči či poručníky svěřenců atd./).
- Soustředěním více urozenců ke společné výuce preceptorem na některém šlechtickém sídle mohla vzniknout tzv. zámecká škola. Stávalo se tak obvykle z potřeby zajistit vlastnímu potomku (či potomkům) výuku, k níž bývali přibráni další chlapci z panských či rytířských rodin, někdy i žáci neurození. Některé ze zámeckých škol měly snad delší trvání (Košumberk).
- Ať už vychovatelé české a moravské šlechty měli na starosti jednoho, či více urozených potomků, byl základní obsah jejich výuky do značné míry podobný. Šlo jednak o elementární vzdělání (čtení, psaní), jednak o základy výuky jazyků (latina, němčina) a náboženství. Charakter další edukace zprostředkovávané vychovateli byl pak do značné míry odlišný jak podle individuálních požadavků jejich „zaměstnavatelů“, tak také např. podle toho, zda se šlechtici zároveň vzdělávali na některé ze soudobých škol v Čechách, na Moravě, v Lužicích či ve Slezsku nebo v zahraničí (vychovatelé pak nezřídka s chlapci procvičovali látku na nich probíranou). Do jisté míry specifické byly úkoly šlechtických preceptorů/hofmistrů na kavalírských cestách české a moravské šlechty (podrobně viz VII. kapitola).
- Elementární i alespoň zčásti partikulární vzdělání mohli čeští urození získat též soukromě u jednoho z profesorů pražské utrakvistické univerzity (např. Martina Bacháčka z Nauměřic či Petra Kodícila z Tulechova) v prostorách jednotlivých kolejí.
- Šlechta mohla poslat své potomky/svěřence – zpravidla právě v doprovodu jejich vychovatelů – na některou z domácích partikulárních škol městských, soukromých či církevních. Zatímco městské školy šlechtíci chlapci zřejmě nenavštěvovali příliš často, těšily se soukromé latinské školy stejně jako i církevní (jezuitské a bratrské) vzdělávací ústavy značné oblibě.

- Soukromé partikulární školy, mezi jejichž žáky patřili i urození z českých zemí, byly koncentrovány zejména v Praze. Takové vzdělávací „institute“ se však ve sledované době zřejmě nalézaly i v dalších královských městech (doklady máme pro Litoměřice). Zvláštní je jejich absence (alespoň pokud je nám známo) v obou zemských centrech Markrabství moravského. Jak jsme mohli pozorovat např. na Kollinově škole, jejíž školní řád je vydán v příloze disertace, poskytovaly podobné vzdělání jako jiné (zvláště nižší) partikulární školy.
- Šlechta projevovala velký zájem také o církevní školy. Pokud jde o gymnázia Tovaryšstva Ježíšova, mohli jsme na to poukázat zejména na některých z nich: v Praze, Jindřichově Hradci či Olomouci. Základní obsah výuky na nich byl podobný jako u ostatních partikulárních škol, ať už zmíněných městských, či u konfesijně konkurenčních škol bratrských. Cílem bylo především všestranné zvládnutí latinského jazyka.
- Z bratrských pedagogických ústavů poskytovala kvalitní vzdělání zejména škola v Ivančicích, kde vedle nobility z českých zemí studovali i zahraniční šlechtici. Mezi další institute Jednoty bratrské, které byly navštěvovány šlechtou z Čech a Moravy, patřily školy v Lanškrounu (přemístěna 1579 do Zábřehu), Přerově, Prostějově či Lipníku nad Bečvou. Poskytovaly zřejmě poměrně dobrý základ pro další studia.
- Česká a moravská šlechta navštěvovala i některé jiné domácí latinské školy, jež byly v průběhu sledované doby mj. i z iniciativy (či s nemalou materiální pomocí) samotné nobility založeny: např. novoutrakvistické gymnasium illustre ve Velkém Meziříčí, kde také studovali příslušníci zahraniční šlechty (hlavně rakouské), či v době po vydání Rudolfova majestátu vzniklá vyšší latinská škola u Salvátora na Starém Městě pražském.
- Někteří šlechtici dávali před školami v Čechách a na Moravě přednost pedagogickým ústavům ve vedlejších zemích Koruny české nebo v zahraničí, případně jejich návštěva mohla následovat po předchozím (i školním) vzdělávání v českých zemích. I když jsme při úsudku o atraktivitě většiny z takových vzdělávacích institucí pro českou a moravskou šlechtu limitováni prameny, lze říci, že některé z nich se těšily mimořádné oblibě: např. nekatolické gymnázium v hornolužickém Zhořelci, kde v období let 1580-1619 studovalo více než sedmdesát příslušníků české a moravské nobility. Své syny či svěřence mohli čeští a moravští nekatolíci šlechtici poslat v Horní Lužici i na gymnázium v Žitavě či v Budyšině a v Dolním Slezsku na vyšší latinské školy v Břehu, Bytomi nad Odrou, Goldberku či Vratislavi.
- Z ústavů ležících mimo země Koruny české se někteří členové české a moravské nobility vzdělávali v rakouských zemích, šlo přitom jak o katolíky, tak nekatolíky. Nabízely se jim zde různé možnosti získání latinského vzdělání (církevní i městské školy ve Vídni i jinde /např. ve Štýrském Hradci/ či také speciální vzdělávací institute, jakou byla např. tzv. císařská latinská škola ve Vídni).
- Mnoho členů nobility z českých zemí se vzdělávalo na partikulárních školách i v jiných částech říše: v Altdorfu, Štrasburku, Srbišti, Brémách, Herbornu či jinde. Z katolických latinských vzdělávacích zařízení jsme mohli podrobněji pojednat o pasovské biskupské škole.
- Možnosti edukace urozených mohly být kombinovány. V různém věku i fázi výchovy a výuky šlechtických chlapců se mohla uplatnit i dvořanská výchova (VI. kapitola), ať již u některého z dvorů domácí aristokracie, u dvora panovníka, příslušníků habsburského rodu, či u jednoho z mnoha knížecích dvorů střední, jižní a západní Evropy.
- Za poslední fázi ve výchově a vzdělání českých a moravských šlechticů lze obecně považovat kavalírské cesty, ke kterým docházelo se vzrůstající měrou zejména od poloviny 16. století. V VII. kapitole jsem se pokusil nejen podat celistvý obraz této součásti šlechtické výchovy a vzdělávání a zodpovědět řadu otázek, které s ní souvisí, ale také nově formulovat příčiny vzniku tohoto fenoménu. Důraz byl přitom kladen nejen na jeho místo ve šlechtickém edukačním systému – proti staršímu bádání zde důsledně oddělujeme zahraniční studijní pobyty na partikulárních vzdělávacích institucích od těch, jež souvisely s kavalírskými cestami –, ale především na význam těchto cest jak v rovině individuální, tak také v rovině politické, kulturní a náboženské. Ten se jeví jako

klíčový. I vzhledem k tomu, že byly realizovány ve výrazně formativním období životního cyklu šlechtice, přispívaly k vyhraňování jeho konfesijně-politických názorů. Staly se tak jedním z faktorů ovlivňujících urychlení náboženské i politické polarizace stavovské společnosti v desetiletích bezprostředně předcházejících českému povstání z let 1618-1620. Ovlivnily též kosmopolitizaci životního stylu šlechty českých zemí v období pozdní renesance, manýrismu i raného baroka, formovaly kulturní zájmy jejich příslušníků a výrazně rozšiřovaly jejich geografický, kulturní i vzdělanostní horizont.

- Jednou z obvyklých součástí kavalírských cest byly imatrikulace na soudobých akademích/univerzitách v říši (včetně Švýcarska), Itálii, Francii, Nizozemí či jinde (viz VIII. kap.). Důvody těchto inskripcí mohly být různé (tradice, prestiž, ekonomické a právní výhody apod.). Skutečné studium některého z oborů pěstovaných na evropských vysokých učeních (např. teologie či práva) nebylo sice pro mnohé šlechtice prvořadé – mj. i proto, že na rozdíl od neurozených nepotřebovali ve sledované době získávat akademické grady –, přesto jej u části z nich bylo možné zachytit. Intenzita vzdělávání se na těchto školách byla závislá nejen na zájmu samotných urozených adolescentů, ale i na dalších faktorech (vůli rodičů či poručníků, schopnostech šlechtických vychovatelů přidržet své svěřence u studií či je v nich podporovat apod.).
- Urozené dívky zůstávaly obvykle až do svého provdání buď ve fraucimoru domácím, či u některého z členů užší či širší rodiny, případně z okruhu jejich „pánů a přátel“. V některých případech mohly též sloužit královně či jiné člence habsburského rodu. V takové roli se někdy ocitaly i mimo země Koruny české a oblasti pod vládou střeoevropských Habsburků vůbec. I šlechtičny z českých zemí takto ve svém dětství a mládí mohly poznávat cizí země a jejich kulturu, i když se tak dělo v podstatně menší míře než u mužských potomků šlechty z Čech a Moravy. Některé z urozených dívek se i v prostředí fraucimoru naučily číst a psát, byly vyučovány základům křesťanské věrouky a především si měly osvojit společenské chování odpovídající jejich šlechtickému stavu. Pobyt ve fraucimoru – o mechanismech jehož doplňování jsem mohl na pernštejském případě nově pojednat – dával též dobrou příležitost zvládnout některé praktické dovednosti, jako byly různé ruční práce (vyšívání, šití), bylinkářství apod. Dívky se tak připravovaly na svou budoucí úlohu ctnostné a pracovité ženy, která s patřičným personálem po svatbě povede šlechtickou domácnost. Jenom ojediněle dokládají prameny systematickou (např. jazykovou) výuku ženských potomků české a moravské šlechty. I když některé vzdělané šlechtičny z Čech a Moravy (ovládající latinu i živé jazyky) se ve sledované době vyskytovaly (kap. VIII.), je v 16. a v prvních desetiletích 17. století jevem dosti výjimečným, aby se dívkám dostalo srovnatelné úrovně humanistického vzdělání jako jejich mužským protějškům.

I když jsem řadu otázek, jež jsem si položil v úvodu práce i v jednotlivých z jejích kapitol, mohl zodpovědět, zůstává stále nemálo badatelských desiderat, jimž by se mohl věnovat další výzkum. Vedle toho, že i v budoucnu bude jistě možné dále rozšiřovat topografii šlechtických studií (množství pramenů je zde prakticky nekonečné, navíc jsou objevovány či zpřístupňovány stále nové a nové), bylo by záslužné podrobit speciálnímu výzkumu podobu výchovy a vzdělávání nobility v době pobělohorské. Ten by mohl ukázat, jak výrazná restrukturalizace šlechty stejně jako i další celospolečenské změny a procesy ovlivnily právě její edukaci. Badatel, který by se takovou problematikou zabýval, bude mít sice k dispozici větší množství pramenů, nicméně ztíženou pozici mj. nedobrým stavem bádání o dějinách vzdělanosti i školství v Čechách a na Moravě v pobělohorském období. Na druhou stranu se bude moci opřít o některé první badatelské počiny: např. práce Zdeňka Hojdy, Petra Mati, Ivo Cermana, Jiřího Kubeše i jiných.

PŘÍLOHY TEZÍ

1. ARCHIVNÍ A RUKOPISNÉ PRAMENY

Archiv Národního muzea

Genealogická sbírka H

z Dubé, sign. H 14; Vchynští ze Vchynic, sign. H 71

Archiv Univerzity Karlovy

Rukopisy A

Sign. A13a: Acta collegii Carolini (1583-1595)

Sign. A13b: Acta collegii Carolini (1609-1613)

Archiwum Państwowe we Wrocławiu

Akta miasta Wrocławia

Sign. P 141,1: Liber scholae Mariae Magdalenae

Księstwo Brzeskie

Rep. 32, sign. 273, Acta miscell. Schul- und Unterrichtssachen

Zbiór rękopisów archiwalnych

Rep. 135, sign. LP 471, V 60: biografie Albrechta z Valdštejna z pera neznámého autora

Knihovna Královské kanonie premonstrátů na Strahově

Sign. AD XIII 94: Liber memorialis seu Album amicorum Henrici Conradi Wenczelika a Wirschowitz; je obsažen v tisku Emblemata V. C. Andreae Alciati Mediolanensis iurisconsulti ..., Antverpiae Apud Christophorum Plantinum 1584

Moravská zemská knihovna v Brně

Sign. RKP 0833.293: štambuch Petra ml. Sedlnického z Choltic (1602-1604)

Moravský zemský archiv v Brně

G 11. Sběrka rukopisů Františkova musea

inv. č. 328, sign. 314: latinský deník Karla st. ze Žerotína (leden 1588 až červen 1590)

inv. č. 615, Kniha Petřvaldská

G 83. Matice moravská Brno; Opisy kopiářů olomouckých biskupů:

kopiář č. 19, 1582, inv. č. 172, kart. 45; kopiář č. 20, 1583, inv. č. 173, kart. 46; kopiář č. 21, 1584, inv. č. 174, kart. 47

kopiář č. 22, 1585, inv. č. 175, kart. 48; kopiář č. 24, 1586, inv. č. 177, kart. 50; kopiář č. 25, 1587, inv. č. 178, kart. 51

G 138. Rodinný archiv Berchtoldů Bludov

inv. č. 70, k. 2 (památník Bernarta Diviše Petřvaldského z Petřvaldu)

G 436. Rodinný archiv Kouniců

inv. č. 380: Memoriál potřebný k správě synům mým Oldřicha z Kounic (1613), kart. 48

Národní archiv v Praze

Sběrka rukopisů B

Sign. B21: Zdeněk Brtnický z Valdštejna, Ephemeras seu Diarium, id est annotatio rerum, actionum et studiorum unius cuiusque diei inde ab anno exuberantis gratiae 1597 domini Zdenconis Brtnicensis, baronis a Waldstein /1597-1603/, nepaginovaný a nefoliovaný opis z Apoštolské knihovny ve Vatikánu, Bibliotheca Reginae n. 666

Stará manipulace

inv. č. 1993, sign. L 39/71, kart. 1400; inv. č. 2186, sign. M 5/21, kart. 1439; inv. č. 2942, sign. R 42/17, kart. 1947; inv. č. 4176, sign. Z 22/60, kart. 2596

Národní knihovna České republiky

rukopis, sign. XVII C 1: Epistolae decanorum universitatis Pragensis ab anno 1570 (mikrofilm)

rukopis, sign. XXIII C 104: Joannes Miller, Historia provinciae Bohemiae Societatis Iesu ab anno 1555 usque ad annum 1723 I-XII

Österreichische Nationalbibliothek Wien

Handschriftensammlung

Cod. 15.414: Jan Bruntálský z Vrba, Curriculum vitae meae conscriptum Schönhoftii A[nno] 1638 m[ense] Martii

Österreichisches Staatsarchiv Wien, Haus-, Hof- und Staatsarchiv

Familienakten, kart. 86 (deník z cesty Arnošta Habsburského a jeho dvora do Bruselu zachycující období od 22. října 1593 do 30. ledna 1594)

Handschriftensammlung, sign. W 1047 (*Ordinari Hofstaat* Ferdinanda I. z roku 1550)

Österreichisches Staatsarchiv Wien, Allgemeines Verwaltungs-, Finanz- und Hofkammerarchiv, Finanz- und Hofkammerarchiv

Instruktionen: Sign. 84, 217, 528

Severočeské muzeum v Liberci

Inv. č. 1449: deníkové záznamy Jana Strialia z 1554-1570; obsaženy v tisku: Ephemeredes novae et exactae Ioannis Stadii Leonnovthesii ab anno 1554 ad annum 1570 ad divum Philippum Hispaniarum, Angliae, Franciae, Neapolis, Hierusalem et Siciliae Regem, Coloniae Agrippinae Apud Haeredes Arnoldi Birckmanni 1556

Státní oblastní archiv Litoměřice, pracoviště Žitenice

Lobkovicové roudničtí – Rodinný archiv

sign. P 10/1, P 10/2, P 10/5, P 10/6

Státní oblastní archiv Třeboň

Cizí rody – registratura

Ze Švamberka; inv. č. 423, sign. 19/19, kart. 8

Historica

inv. č. 5722, sign. 4792 (seznam dvořanů Alžběty Habsburské z roku 1570)

Státní oblastní archiv Třeboň, pracoviště Jindřichův Hradec

Velkostatek Jindřichův Hradec

sign. III Kb, kniha číslo 85: Katalog žáků jindřichohradeckého jezuitského gymnázia

Kniha číslo 84: Historia Collegii Novodomensis Societatis Iesu

Rodinný archiv pánů z Hradce

inv. č. 367, sign. II C 2, kart. 5-6; inv. č. 368, sign. II C 3, kart. 7 a 9; inv. č. 371, sign. II C 6, kart. 15

Rodinný archiv Slavatů

inv. č. 110, sign. IIIA 2a, kart. 15; inv. č. 111, sign. IIIA 2b, kart. 15

Státní okresní archiv v Rakovníce

Archiv města Rakovníka

registra odeslané korespondence z let 1598-1600, Rennerova sign. 155

2. STARÉ TISKY (výběr)

Actus gratulatorius, quo in honorem divi Ferdinandi II. regis Bohemiae, archiducis Austriae, ducis Silesiae etc. Studiorum et studiosorum mecaenatis clementissimi et munificentissimi, accessum et ingressum ad Vratislaviam meditantis et maturantis ..., Vratislaviae. Typis Baummannianis descriptus Anno 1617, ÖNB Wien, sign. 38.N.19

Petrus AILBERUS, Ratio docendi et discendi in singulis Institutu Paedagogii Evangelici Nationis germanicae Palaeo Praegae Classibus, in: Týž, Oratio Panegyrica ... dicta 14. Novembr. AVspICIo DeI HoMInIs potenter regnantis, s. l., sl. O1b-R2b, NK ČR Praha, sign. 35 D 119, přív. 11

Bohuslaus BALBINUS, Bohemia docta opus posthumum editum, notisque illustratum ab Raphael Ungar I-II, Praegae 1777

Bohuslaus BALBINUS, Epitome historica rerum bohemicarum ..., Praegae 1677, Knihovna Kabinetu pro klasická studia Filozofického ústavu AV ČR, sign. H 305

Bohuslaus BALBINUS, Miscellanea historica regni Bohemiae decadis I. liber IV. hagiographicus seu Bohemia sancta. Pars secunda, Praegae typis Georgii Czernoch 1682; Knihovna HÚ AV ČR, sign. E 30

Carmen gratulatorium, in felicem et auspicatum reditum ... Pertholti Bohubud domini Krumlovii et Hrubczicz ... dicatum et oblatum a subscriptis alumnis et civibus gymnasii orthodoxi apud Evancios in Moravia, s. l. 1610, NK ČR Praha, sign. 46 G 442, přív. 45

Carmina propemptica, composita in schola Evancziana discedenti inde 24. Martii ... Georgio Friderico comiti Hardecensi ..., s. l. s. d., KNM Praha, sign. 46 C 5, přív. 7

Carmina propemptica in discessum ... d. Michaelis et d. Alberti Slavatarum, baronum a Chlum et Cossemberg et domini Henrici, baronis a Waldstein ..., Witebergae excudebant Clemens Schleich et Antonius Schöne 1573, KNM Praha, sign. 59 G 28

Catalogus academiaram totius orbis Christiani. Haggaei secundo. Benedicit dominus his, qui illum colunt digne, secundum verbum domini, Praegae. Apud Ioannem Cantorem Anno 1554, ÖNB Wien, sign. 74.Y.63.(4)

Václav CLEMENS ZEBRACENUS, Smirzicias sive Genealogica Series ..., Praha 1619, NK ČR Praha, sign. 50 F 90, přív. 5

Matthaeus COLLINUS, De quatuor partibus grammatices, Praegae excudebant Thomas Mitis et Iohannes Caper Anno 1564, NK ČR Praha, sign. 45 D 14

Matthaeus COLLINUS, Elementarius libellus in lingua Latina et Boiémica pro novellis scholasticis. Knižka začátkův v jazyku latinském a českém pro nové žáčky..., Praegae 1550, NK ČR Praha, sign. 65 E 1895

David CRINITUS Z HLAVÁČOVA, Ode panegyrica in laudem familiae baronum de Lobcovicz ..., Praegae 1584, Staatsbibliothek zu Berlin, sign. Xc 553, přív. 8

De Iaurino, castro Ungariae ... carmen et oratio faustae gratulationis ergo in academia Argentinensi scripta et publice recitata ab illustribus ... Zdenkone Brtniczensi barone a Waldstein ... Andrea Ungnad l. barone in Sonegg ..., Argentorati typis Iosiae Rihelii per Andream Rietschium, KNM Praha, sign. 59 G 30

De libera, aperta et constante Religionis Confessione Professioneque Oratiuncula. Wittebergae in auditorio Majori 16. Junii Juliani Anno M.DC.IX. in summa frequentia memoriter habita a Joanne Smilo a Michalowitz, Equite Bohemo, undecenni puero. Wittebergae. Typis Wolffgangi Meisneri, Apud Paulum Helwichium Bibliop. s.d, UB Wroclaw, sign. 387.262

Der Stadt Breslaw Schul Ordnung. Auff eines erbaren Raths Befehl und Anordnung gestellet. Durch M. Petrum Vincentium, verordneten Rectorem und Professoren der Schulen zu S. Elizabeth und der andern Inspectorum, Anno Christi incarnati 1570, UB Wroclaw, sign. 443.278

Disputatio de iurisdictione et imperio, materia re et fama difficili, quam d. a. praeside ... Erasmo Ungepaur ... defendere publice conabitur Christophorus Abrahamus a Stampach ... Mense Nov. die Anno MDCXVII, Altorfii Noricorum, Typis Abrahami Wagenmanni s.d., SLUB Dresden, sign. Hist. Germ. C.121.m, misc. 7, SLUB Dresden, sign. Hist.Germ.C.121.m, misc. 7

Caspar DORNAVIUS, Princeps iuventutis. Hoc est de vita et morte Illustris et Generosi Domini Dn. Alberti Joannis I. baronis Smirzici ... oratio parentalis, Hanoviae 1619, Typis Wecheliani, apud Danielem ac Davidem Aubrois et Clementem Schleichium, UB Wroclaw, sign. 410 650

Catharinus DULCIS, Vitae curriculi breviarium, Marpurgi Cattorum, Ex officina Typographica Sauriana 1622

Exsequiae illustris Ssternbergiorum prosapiae generosae indolis ... adolescentulo d. Ioanni Alberto Holicsky a Ssternbergio ..., qui ... decessit aetatis anno XI. et semis, Pragae 1599, KNM Praha, sign. 49 C 6, přív. 23

Ioannes FEIGIUS – Melchior LAUBANUS, Illustris Scholae Goldbergensis Instauration ... , Lignicii 1599, UB Wroclaw, sign. 444.007

Melchior GERLACH, Oratio de praecipuis irae et misericordiae divinae signis ... de Jaurinio ... ex Turcici tyranni vi liberato et Waradino ... defenso ... 1599 recitata, s. l. s. d., Országos Széchényi Könyvtár, sign. RÖPL 420

Γυμνασία declamatoriae scholae Huberianae privatae, ante et post examen discipulorum, mense Ianuario Anni MDCL habitum Neopragae a studiorum et morum rectore Caspate Dornavio Varisco Philiatro, Pragae Typis Haeredum M. Danielis Adami 1601, NK ČR Praha, sign. 45 A 11, přív. 11

Gymnasii Gorlicens. Disciplina et doctrina edita a Caspate Dornavio Philos. et Medico, Rectore. Praemissae sunt duae orationes inaugurales, Gorlicii Iohannes Rhamba excudebat, s. d. [1609], ONB Wien, sign. 34.O.68

Johann HENNER, Politischer Discurs De Arte Apodemica, seu vera Peregrinandi ratione. Das ist, eigentliche Beschreibung der Peregrination ..., Tübingen 1609, Staatsbibliothek zu Berlin, sign. an: Ps 1835

Daniel Heinrich HERING, Geschichte des ehemahligen berühmten Gymnasiums zu Beuthen an der Oder I-VI, Breslau 1784-1789, UB Wroclaw, sign. 441.230

Illustrissimi et generosissimi domini, domini Alberti Wenceslai Smirzici ... Exsequiae luctuosissimae ..., Gorlicii 1614. Johannes Rhamba Excudebat, UB Wroclaw, sign. 445.559

Christian Gottlieb JÖCHER, Allgemeines Gelehrten-Lexicon I-IV, Leipzig 1750-1751 (+ dodatky)

Itinerarium orbis christiani. Itinerario di tutti i Paesi Christiani. Wegweiser des gantzen Christenthums. La guide des chemins de tous les Pais de la Chrestienté, s. l. s. d., ÖNB Wien, sign. 47.S.23

Albrecht Zdeněk KAPLÍŘ ZE SULEVIC, Succesio ab intestato ..., s. l. s. d., KNM Praha, sign. 59 G 31

[Franz Christoph KHEVENHÜLLER], Conterfet Kupfferstich ... I-II, Leipzig Bey Moritz Georg Weidmann 1721-1722, ÖNB Wien, sign. 9.Q.24

Ondřej KLATOVSKÝ Z DALMANHORSTU, Knížka v českém a německém jazyku složená, kterakby Čech německy a Němec česky čísti, psáti i mluvíti učiti se měl ..., vtištěno v Starém Městě Pražském u Jiřího Melantricha z Aventýnu 1577, NK ČR Praha, sign. 65 F 1101

Václav KLEMENT, Škola domácí, tj. napomenutí ku povinnostem, kteréž konati mají, rodičové k svým dítkám ..., Vytištěno na Starém Městě pražském u Jiřího Hanuše Landškranského 1610, NK ČR Praha, sign. 54 S 543

Christian KNAUTHE, Das Gymnasium Augustum in seiner alten und neuen inner- und äußerlichen Gestalt der verflossenen 200 Jahre, Görlitz 1765, UB Wroclaw, sign. 441.791

Johann Christian KUNDMANN, Academiae et scholae Germaniae, praecipue ducatus Silesiae cum bibliothecis, in nummis: oder: Die Hohen und Niedern Schulen Teutschlandes, insonderheit des Hertzogthums Schlesiens, mit ihren Bücher-Vorräthen in Müntzen, Breslau 1741, UB Wroclaw, sign. 416.449

Ioannes LANG, Ad generosum et magnificum dominum, dominum Hieroslaum a Bernstain, in Helfenstain, Paraenesis, Vratislavie 1542, Staatsbibliothek zu Berlin, sign. Xc 553, přív. 1

Melchior LEAENUS, Vota propemptica. Pro felici ... abitu ... dni Wenceslai Traiani Dacziceni etc. Itemque nobilissimorum adolescentum Fabiani Sebastiani Prolhoferi a Purgersdorff, Caspari Melchioris Belviczii a Nostwicz, Iohannis et Georgii Wtelensky a Wtelno fratrum ex Annaebergensi schola in Altorfinam academiam proficiscentium, s. l. s. d., NK ČR Praha, sign. 45 G 256

Adamus LIEBIG, Legum et annuarum operarum illustris scholae Schönaichianae, quae est Bethaniae ad Viadrinum nova recensio, Lignicii Typis Nicolai Sartorii 1614, UB Wroclaw, sign. 446.165

Vincentius MAKOVINUS A MAKOVA, Epicedion scriptum in obitum illustris ac magnifici domini d. Iaroslai de Pernssteyn Caesareae Maiestatis a Consiliis etc. qui obiit XXVII Iulii. Anno 1560, s. l. s. d., NK ČR Praha, sign. 52 C 13, přív. č. 3

Ioannes Smil DE MICHALOVVICZ, De maturanda redintegratione antiquae illius Academiae Pragensis oratio ..., Pragae Typis Haeredis M. Danielis Adami 1610, KNM Praha, sign. 57 B 41, přív. 30

Sebastian MÜNSTER, Kozmografia česká, Praha, Jan Kosořský z Kosoře 1554, NK ČR Praha, sign. 54 B 1749

Georgius NICOLAUS BRUNENSIS, Libellus elementarius in lingua Latina, Boiémica et Germanica, pro novellis scholasticis. Knížka začátkův v jazyku Latinském, Českém a Německém pro nové žáčky, Excusus Pragae per Ioannem Gitzinum 1569, NK ČR Praha, sign. 45 G 50

Georgius NICOLAUS BRUNENSIS, Knížka, v níž obsahují se začátkové umění arithmetického, to jest počtův na cifry neb liny poznání pro pacholátka a lidi kupecké, Praha 1567, Knihovna Královské kanonie premonstrátů na Strahově, sign. A G XVII 19

Bartoloměj PAPROCKÝ Z HLOHOL, O stavu panském ..., Praha 1602, Knihovna HÚ AV ČR, sign. D 311

Bartoloměj PAPROCKÝ Z HLOHOL, O stavu rytířském ..., Praha 1602, Knihovna HÚ AV ČR, sign. D 31

Bartoloměj PAPROCKÝ Z HLOHOL, Zrcadlo slavného Markrabství moravského etc., Olomouc 1593 (reprint Ostrava 1993)

Publicatio et Introductio scholae novae evangelicae Pragensis ..., Leipzig In verlegung Abraham Lamberg's Im Jahr 1612, NK ČR Praha, sign. 35 D 119, přív. 10

Heinrich RÄTEL, Schlesische Chronica, volführet vom Jahr 1523 bis auff 1594, in: Neue Cronica des Hertzogthums Ober und Nieder Schlesien wahrhafte und grüntliche beschreibung aus Gottlicher Schriffth heidnischen und andern Alten und neuen Historien ... erstlich in Lateinischer Sprach beschrieben durch Ioachim Cureum, NK ČR Praha, sign. XXII A 136

Johann Carl ROHN, Chronic Vormals Böhmischer Cron-Lehen ..., Prag 1763, Knihovna HÚ AV ČR, sign. C 13.992

Adrianus ROMANUS, Parvum theatrum urbium sive urbium praecipuarum totius orbis brevis et methodica descriptio, Francoforti. Ex officina typographica Nicolai Bassaei 1595, MZK Brno, sign. ST2-0000.082

Ferdinandus RUTH A DIRNA, Encomium laurus triplex eademque ... dominis philosophiae candidastis, ... cum in ... Caesarea Regia- que academia Pragensi primam lauream indipiscerentur, oblata ..., Praegae 1606, UB Wroclaw, sign. 352.699

Jacobus SCHICKFUSS, New vermehrete Schlesische Chronica unnd Landes Beschreibung, darinnen weyland Joachim Curaeus ... einen Grundt geleet I-IV, Leipzig, Schürer und Götze 1625, NK ČR Praha, sign. B V 41

Iohannes SCHMIDL, Historia Societatis Jesu provinciae Bohemiae I-III, Praegae 1747-1754, NK ČR Praha, sign. 51 A 9

Schola Zatecensis Iacobi Strabonis Glatovini cum II. orationibus eiusdem habitis coram senatorib. et inspectoribus ... initio regiminis scholastici ..., Praegae Excusum in officina Georgii Nigrini 1575, KNM Praha, sign. 49 E 16, přív. 1

Petrus SICKIUS, Illustris scholae Bregensis Constitutiones in duas partes digestae, quarum prior doctrinae posterior disciplinae rationem complectitur: cum Indice rerum, quae in utraq[ue] parte continentur, Vratislaviae. Ex officina typographica Iohannis Scharffenberg 1581, UB Wroclaw, sign. 443.277

Slabikář český a jiných křesťanského náboženství počátkové: kterýmžto věcem díky křesťanské hned z mladosti učeny býti mají. V Prostějově skrze Jana Günthera 1547, ÖNB Wien, sign. BE.2.R.62(4)

Michal SLAVATA, Orationes duae recitatae in academia Witebergensi, Witebergae 1572, NK ČR Praha, sign. 37 J 64, přív. 2

Iaroslau L.B. de SMIRZICZ, De concordia oratio, conscripta et in illustri Rauracorum Academia publice recitata IIX. Eid. Decembr. an. 1603, Basileae Typis Conradi Waldkirchi Anno 1604, SLUB Dresden, sign. Hist.Germ.C.121.m, Misc. 5

Ioannes STURM, Liber unus de periodis. Explicatus non tam scholius, quam scholis a Valentino Erythraeo Lindaviensi, Argentorati per Iosiam Rihelium 1567, NK ČR Praha, sign. 10 G 16

Mathias TANNER, Societas Jesu Apostolorum imitatrix ... I, Praegae Typis Universitatis Carolo-Ferdinandae in collegio Societatis Jesu ad S. Clementem per Adalbertum Georgium Konias factorem 1694, Knihovna Královské kanonie premonstrátů na Strahově, sign. AL IV 10

Valedictio qua ... Ioachimum Fridericum ducem Silesiae Lignicensem et Bregensem ... salutavit suo sui que generosi sodalitiu nomine, discedens ex illustri schola Bregensi generosus baron, dn. Zdenco Brtnicensis Waldsteinus, dominus ... Additum est responsum Illustrissimi principis nomine datum. Anno 1596 Mense Majo. Lignicii impressa typis Nicolai Sartorii, NK ČR Praha, sign. 10 F 95, přív. 10

Kryštof Adam VENCELÍK Z VRCHOVIŠTĚ, Panegyris ... Conradi Rittershusii, Altorfi-Noricorum 1613, KNM Praha, sign. 57 B 41, přív. 25

Věvec narození, který nejjasnějšímu, nejmožnějšímu a nenepřemoženějšímu svatě římské říše císaři Matyášovi ... Pražská akademie Tovaryšstva Ježíšova ... navila a jej Jeho Císařské Milosti se vši náležitou ponížeností podala na den svatého Matěje Apoštola Páně léta 1617, Praha 1617, UB Wroclaw, sign. 389.640

Petrus VINCENTIUS, Disciplina et doctrina gymnasii Gorlicensis, Gorlicii. Excudebat Ambrosius Fritsch 1566, Staatsbibliothek zu Berlin, sign. Ay 25404

Vituperatio et laudatio philosophiae duabus ationibus contrariis in illustri illustrissimorum principum Anhaltinorum et gymnasio seruestae instituta ab illustribus et generosis adolescentibus D. Bartholomaeo Waldsteinio et D. Carolo Zerotino ex informatione Alberti Voiti Borussii, Servestae 1597, UB Wroclaw, sign. 385.831

Adauctus VOIGT, Acta litteraria Bohemiae et Moraviae I-II, Praegae W. Gerle 1774-1783, Knihovna HÚ AV ČR, sign. B 4674 a B 4675

Ioannes Fridericus WOLFFESHUSIUS, Θρησκευτικα scholis a trib. hum. vitae summis ordinibus naturae ac pietatis leges reddenda..., Lipsiae imprimebat Michael Lantzenberger 1595, Knihovna Královské kanonie premonstrátů na Strahově, sign. FK V 8, přív. 38

Wenceslaus M.A. ZASTRIZL iunior, Exercitium ad illustrem ... Carolum a Zerotin, Basileae 1595. KNM Praha, sign. 49 F 40

Wenceslaus M. DE ZASTRISELL, Oratio de viro nobili. Ad virum vere Illustrem dominum Fridericum baronem Zerotinum, Moraviae Promarchionem, Cognatum suum, Genevae Typis Iacobi Stoer 1596, NK ČR Praha, sign. 52 G 81

Jiřík ZÁVĚTA ze ZÁVĚTIC], Schola Aulica, to jest Dvořská škola ..., vytištěno v Starém Městě pražském v impressi Šumanské, Praha 1607, NK ČR Praha, sign. 60 F 45

Johann Heinrich ZEDLER, Grosses vollständiges Universal-Lexicon aller Wissenschaften und Künste ..., Bd. 1-64, Halle – Leipzig 1732-1750

Carolus baro a ZEROTIN, Oratio de comparanda vera gloria. Recitata Argentorati ... Paschales Anno 1580, Argentorati 1580, UB Wroclaw, sign. 534.495

Theodor ZWINGER, Methodus apodemica in eorum gratiam, qui cum fructu in quocunque tandem vitae genere peregrinari cupiunt, Argentinae per Lazarum Zetznerum Anno 1594. ÖNB Wien, sign. 47.S.39

3. PRAMENY VYDANÉ PO ROCE 1800 (výběr)

Karel BERÁNEK (ed.), Bakaláři a mistři Filosofické fakulty Univerzity Karlovy v Praze v letech 1586-1620, Praha 1988

Karel BERÁNEK (ed.), Manuál rektora se jmény studentů zapsaných v ztracené matrice UK v Praze v letech 1560-82. Poznámání jmen profesorův a jiných preceptorův v učení pražském z roku 1604, Praha 1981

Simona BINKOVÁ – Josef POLIŠENSKÝ a kol. (ed.), Česká touha cestovatelská. Cestopisy, deníky a listy ze 17. století, Praha 1989

Vincenc BRANDL (ed.), Karel st. ze Žerotína. Listové psaní jazykem českým I-III, Brno 1870-1872

- Václav BŮŽEK – Josef HRDLIČKA (ed.), Výběrová edice rodinné korespondence posledních pánů z Hradce, in: Václav Bůžek (ed.), *Poslední páni z Hradce* (= OH 6), České Budějovice 1998, s. 167-271
- František CINEK (ed.), *Matricula Academiae Olomucensis. Ročenka Cyrilometodějské fakulty bohoslovecké v Olomouci za dobu od r. 1818 do r. 1928*, Olomouc 1929, s. 42-157
- Anna CÍSAŘOVÁ-KOLÁŘOVÁ (ed.), *Mravy ctnostné mládeži potřebné. Bratrské mravouky Jiřího Strejce, Adama Šturma z Hranic a Matouše Konečného*, Praha 1940
- František DVORSKÝ (ed.), *Dopisy Karla st. ze Žerotína 1591-1610* (= Archiv český 27), Praha 1904
- František DVORSKÝ (ed.), *Paměti o školách českých. Listář školství českého v Čechách a na Moravě od l. 1598 do 1616 s doklady starší i pozdější doby*, Praha 1886
- Max DVOŘÁK (ed.), *Dva deníky Matyáše Borbonia z Borbenheimu*, Praha 1896
- Adolf FELIX (ed.), *Baldassare Castiglione, Dvořan*, Praha 1978
- Thomas FELLNER – Heinrich KRETSCHMAYR (edd.), *Die österreichische Zentralverwaltung. I. Abteilung. Von Maximilian I. bis zur Vereinigung der österreichischen und böhmischen Hofkanzlei (1749). 2. Band. Aktenstücke 1491-1681*, Wien 1907
- Eliška FUČÍKOVÁ (ed.), *Tři francouzští kavalíři v rudolfínské Praze. Pierre Bergeron, Jacques Esprinchar, François de Bassompierre*, Praha 1989
- Julius GLÜCKLICH (ed.), *Václava Budovce z Budova korespondence z let 1579-1619*, Praha 1908
- Julius GLÜCKLICH (ed.), *Nová korespondence Václava Budovce z Budova z let 1580-1616*, Praha 1912
- G. W. GROOS (ed.), *The Diary of Baron Waldstein. A traveller in Elizabethan England*, London 1981
- Antonín GRUND (ed.), *Cestopis Bedřicha z Donína*, Praha 1940
- Jaroslava HAUSENBLASOVÁ (ed.), *Der Hof Kaiser Rudolfs II. Eine Edition der Hofstaatsverzeichnisse 1576-1612*, Praha 2002
- Wolfgang KLOSE et al. (ed.), *Wittenberger Gelehrtenstammbuch. Das Stammbuch von Abraham und David Ulrich, benutzt von 1549-1577 sowie 1580-1623*, Halle 1999
- Marie KOLDINSKÁ – Petr MAŤA (ed.), *Deník rudolfínského dvořana. Adam ml. z Valdštejna 1602-1633*, Praha 1997
- Pavel KRÁL (ed.), *Mezi životem a smrtí. Testamenty české šlechty v letech 1550 až 1650*, České Budějovice 2002
- František Boleslav KVĚT (ed.), *Urozeného Pána Pana Jana z Lobkovic na Hasištejně zpráva a naučení jeho synu Jaroslavovi v tom, co činiti a co nechat, a kterak se pokud v čem zachovávatí má*, Praha 1851
- Dana MARTÍNKOVÁ (ed.), *Poselství ducha. Latinská próza českých humanistů*, Praha 1975
- Dana MARTÍNKOVÁ (ed.), *Simon Proxenus a Sudetis. Commentarii de itinere Francogallico*, Budapest 1979
- Ferdinand MENČÍK (ed.), *Dopisy M. Matouše Kollína z Chotěřiny a jeho přátel ke Kašparovi z Nydbrucka, tajemnému radovi krále Maximiliána II.*, Praha 1914
- Jiří MIKULEC (ed.), *Mikuláš Dačický z Heslova. Paměti* (S úvodem Josefa Janáčka), Praha 1996
- Amedeo MOLNÁR (ed.), *Českobratrská výchova před Komenským*, Praha 1956
- Bohumil NAVRÁTIL (ed.), *Jesuité olomoučtí za protireformace. Akta a listiny z let 1558-1619*, Brno 1916
- Georg Michael PACHTLER (ed.), *ratio studiorum et Institutiones Scholasticae Societatis Iesu I-IV*, Berlin 1887-1895
- Jaroslav PÁNEK (ed.), *Jan Zájíc z Házmburka. Sarmacia aneb zpověď českého aristokrata*, Praha 2007
- Jaroslav PÁNEK (ed.), *Václav Březan, Životy posledních Rožmberků I-II*, Praha 1985
- Věra PETRÁČKOVÁ – Jan VOGELTANZ – Alena ŠIMEČKOVÁ (ed.), *Příběhy Jindřicha Hýzrla z Chodů*, Praha 1979
- Noemi REJCHRTOVÁ (ed.), *Jan Amos Komenský. Informatorium školy mateřské*, Praha 1992
- Noemi REJCHRTOVÁ (ed.), *Karel st. ze Žerotína, Z korespondence*, Praha 1982
- Bohumil RYBA (ed.), *Pavel Stránský. O státě českém*, Praha 1953
- Václav SCHULZ (ed.), *Korespondence jezuitů provincie české z let 1584-1770*, Praha 1900
- Reinhold SPECHT (ed.), *Die Matrikel des Gymnasium illustre zu Zerbst in Anhalt 1582-1797*, Leipzig 1930
- Sven STELLING-MICHAUD (ed.), *Le livre du recteur de l'Académie de Genève (1559-1878) I*, Genève 1959
- Zdenka TICHÁ (ed.), *Jak staří Čechové poznávali svět. Výbor ze starších českých cestopisů 14.-17. století*, Praha 1985
- Míroslav TRUC (ed.), *Album academiae Pragensis Societatis Iesu 1573-1617 (1565-1624)*, Praha 1968
- Libuše URBÁNKOVÁ-HRUBÁ (ed.), *František Hrubý. Etudiants tchèques aux écoles protestantes de l'Europe occidentale à la fin du 16e et au début du 17e siècle. Documents*, Brno 1970
- Petr VOREL (ed.), *Česká a moravská aristokracie v polovině 16. století. Edice register listů bratří z Pernštejna z let 1550-1551*, Pardubice 1997
- Reinhold VORNBAUM (ed.), *Die evangelischen Schulordnungen des sechszehnten Jahrhunderts*, Gütersloh 1860
- Reinhold VORNBAUM (ed.), *Die evangelischen Schulordnungen des siebenzehnten Jahrhunderts*, Gütersloh 1863
- Hans Georg WACKERNAGEL (ed.), *Die Matrikel der Universität Basel I-III*, Basel 1951, 1956, 1962
- Čeněk ZÍBRT (ed.), *Navedení mladistvého věku ku poctivým mravům. Hrstka staročeských rad a návodů*, Praha 1912
- František Jan ZOUBEK (ed.), *M. Petra Codicilla z Tulechova Řád školám městským v Čechách a na Moravě léta 1586 akademii pražskou vydaný*, Praha 1873

4. SEZNAM LITERATURY (výběr)

- Phillipe ARIÈS, *Geschichte der Kindheit*, 6. Auflage, München 1984
- Rainer BABEL – Werner PARAVICINI (ed.), *Grand Tour. Adeliges Reisen und europäische Kultur vom 14. bis zum 18. Jahrhundert*, Ostfildern 2005

- Hermann BALL, *Das Schulwesen der böhmischen Brüder. Mit einer Einleitung über ihre Geschichte*, Berlin 1898
- Beatrix BASTL, *Tugend, Liebe, Ehre. Die adelige Frauen in der Frühen Neuzeit*, Böhlau Verlag, Wien, Köln, Weimar, 2000
- Gustav BAUCH, *Valentin Trotzendorf und die Goldberger Schule (=Monumenta Germaniae paedagogica 57)*, Berlin 1921
- Tomáš V. BÍLEK, *Tovaryšstvo Ježíšovo a působení jeho vůbec v zemích království Českého zvláště*, Praha 1896
- Kateřina BOBKOVÁ-VALENTOVÁ, *Každodenní život učitele a žáka jezuitského gymnázia*, Praha 2006
- Lenka BOBKOVÁ – Michaela NEUDERTO VÁ (ed.), *Cesty a cestování v životě společnosti*, Ústí nad Labem 1997
- Václav BŮŽEK, *Ferdinand Tyrolský mezi Prahou a Innsbruckem. Šlechta z českých zemí na cestě ke dvorům prvních Habsburků*, České Budějovice 2006
- Václav BŮŽEK, *Nižší šlechta v politickém systému a kultuře předbřlohorských Čech*, Praha 1996
- Václav BŮŽEK – Josef HRDLIČKA – Pavel KRÁL – Zdeněk VYBÍRAL, *Věk urozených. Šlechta v českých zemích na prahu novověku*, Praha-Litomyšl 2002
- Václav BŮŽEK – Josef HRDLIČKA a kol., *Dvory velmožů s erbem růže. Všední a sváteční dny posledních Rožmberků a pánů z Hradce*, Praha 1997
- Joachim CASTAN, *Hochschulwesen und reformierte Konfessionalisierung: Das Gymnasium illustre des Fürstentums Anhalt in Zerbst 1582-1652. Studien zur Landesgeschichte*, Halle 1999
- Anna CÍSAŘOVÁ-KOLÁŘOVÁ, *Žena v Jednotě bratrské*, Praha 1942
- Eva Marie CSÁKY-LOEBENSTEIN, *Die adelige Kavalierstour im 17. Jahrhundert – ihre Voraussetzungen und Ziele*, Dissertation der Universität Wien, Wien 1966
- Marie L. ČERNÁ-ŠLAPÁKOVÁ, *Studenti z českých zemí v Paříži*, Strahovská knihovna 5-6, 1970-1971, s. 67-88
- Marie L. ČERNÁ-ŠLAPÁKOVÁ, *Studenti ze zemí českých na univerzitě v Orleánsu a na jiných francouzských univerzitách*, ČČH 38, 1934, s. 347-362, 548-564
- Ivana ČORNEJOVÁ, *Tovaryšstvo Ježíšovo. Jezuité v Čechách*, Praha 2002
- Natalie Zemon DAVIS, *Frauen und Gesellschaft am Beginn der Neuzeit. Studien über Familie, Religion und die Wandlungsfähigkeit des sozialen Körpers*, Berlin 1986
- Jonathan DEWALD, *The European Nobility 1400-1800*, Cambridge 1996
- Peter DINZELBACHER (ed.), *Europäische Mentalitätsgeschichte*, Stuttgart 1993
- Richard van DÜLMEN, *Historická antropologie: vývoj, problémy, úkoly*, Praha 2002
- Richard van DÜLMEN, *Kultura a každodenní život v raném novověku (16.-18. století) I. Dům a jeho lidé*, Praha 1999
- Helmut ENGELBRECHT, *Geschichte des österreichischen Bildungswesens, Bd. 2: Das 16. und 17. Jahrhundert*, Wien 1983
- Robert John Weston EVANS, *Rudolf II. a jeho svět. Myšlení a kultura ve střední Evropě 1576-1612*, Praha 1997
- Jonas FLÖTER – Christian RITZI (ed.), *Bildungsmäzenatentum. Privates Handeln – Bürgersinn – kulturelle Kompetenz seit der Frühen Neuzeit*, Köln – Weimar – Wien 2007
- Andreas GÖBNER, *Die Studenten an der Universität Wittenberg. Studien zur Kulturgeschichte des studentischen Alltags und zum Stipendienwesen in der zweiten Hälfte des 16. Jahrhunderts*, Leipzig 2003
- Antonín HAAS, *Karel Bruntálský z Vrbna*, Praha 1947
- Notker HAMMERSTEIN (ed.), *Handbuch der deutschen Bildungsgeschichte, Bd. I: 15. bis 17. Jahrhundert. Von der Renaissance und der Reformation bis zum Ende der Glaubenskämpfe*, München 1996
- Josef HEJNIC, *Českokrumlovská latinská škola v době rožmberské*, *Rozpravy ČSAV – Řada společenských věd*, 82, sešit 2, 1972
- Josef HEJNIC, *Latinská škola v Plzni a její postavení v Čechách (13.-18. století)*, *Rozpravy ČSAV – Řada spol. věd*, 89 (1979), seš. 2
- Josef HEJNIC – Jan MARTÍNEK, *Enchiridion renatae poesis Latinae in Bohemia et Moravia cultae. Rukověť humanistického básnictví v Čechách a na Moravě I-V*, Praha 1966-1982
- Ivan HLAVÁČEK – Ludmila HLAVÁČKOVÁ, *Studenti z českých zemí a Slovenska na vídeňské universitě I.*, AUC-HUCP 1, 1961, s. 97-132
- Ivan HLAVÁČEK – Ludmila HLAVÁČKOVÁ, *Studenti z českých zemí a Slovenska na vídeňské universitě II.*, AUC-HUCP 3, 1962, fasc. 2, s. 139-169
- Zdeněk HOJDA, *„Kavaliřské cesty“ v 17. století a zájem české šlechty o Itálii*, in: *Itálie, Čechy a střední Evropa*, Praha 1986, s. 216-239
- Zdeněk HOJDA, *Le grandezza d'Italia. Die Kavalierstouren der böhmischen Adelligen, die Kunstbetrachtung und die Kunstsammlungen im 17. Jahrhundert*, in: Hans-Bernd Harder – Hans Rothe (ed.), *Studien zum Humanismus in den böhmischen Ländern, Teil III*, Köln-Weimar-Wien 1993, s. 151-160
- Jiřina HOLINKOVÁ, *Čtyři kapitoly z dějin městské školy u sv. Mořice v Olomouci*, Praha 1972
- Jiřina HOLINKOVÁ, *Městská škola na Moravě v předbřlohorském období*, Praha 1967
- Karel HRDINA, *Čechové na gymnasiu ve Zhořelci*, in: *Přátelé čsl. starožitností svému učiteli. K šedesátinám J. V. Šimáka*, Příloha ČSPS 38, č. 2-3, Praha 1930, s. 85-98
- Karel HRDINA, *Studenti z českých zemí na vysokých školách v cizině*, VKČSN 28-29, 1919-1920, s. 32-66
- František HRUBÝ, *Ladislav Velen ze Žerotína*, Praha 1930
- František HRUBÝ – Libuše URBÁNKOVÁ-HRUBÁ, *Lev Vilém z Kounic, barokní kavalír. Jeho deník z cesty do Itálie a Španělska a osudy Kounické rodiny v letech 1550-1650*, Brno 1987
- Anke HUFSCHEMIDT, *Adlige Frauen im Weserraum zwischen 1570 und 1700. Status – Rollen – Lebenspraxis*, Münster 2001
- Petr Ritter von CHLUMECKY, *Carl von Zierotin und seine Zeit 1564-1615 I-II*, Brno 1862

- Josef JANÁČEK, Rudolf II. a jeho doba, Praha 1987
- Josef JANÁČEK, Valdštejn a jeho doba, Praha 1978
- Josef JANÁČEK, Ženy české renesance, Praha 1977
- Josef JIREČEK, Jan Hodějovský z Hodějova, jeho rod i působení a latinští básníci tovaryšstva jeho, Praha 1884
- Jan KAPRAS, Poručenství nad sirotky v právu českém, Praha 1904
- Grete KLINGENSTEIN – Heinrich LUTZ – Gerald STOURZH (ed.), Bildung, Politik und Gesellschaft. Studien zur Geschichte des europäischen Bildungswesens vom 16. bis zum 20. Jahrhundert, Wien 1978
- Wolfgang KLOSE (ed.), Corpus Alborum Amicorum. CAAC. Beschreibendes Verzeichnis der Stammbücher des 16. Jahrhunderts, Stuttgart 1988
- Wolfgang KLOSE (ed.), Stammbücher des 16. Jahrhunderts, Wiesbaden 1989
- Tomáš KNOZ, Državy Karla st. ze Žerotína po Bílé hoře. Osoby, příběhy, struktury, Brno 2001
- Ernst KOCH, Böhmisches Edelleute auf dem Görlitzer Gymnasium, Neues Lausitzisches Magazin 93, 1917, s. 1-48
- Martin KOLÁŘ, Rod pánů Švihovských z Riesenberka, Tábor 1892
- Marie KOLDINSKÁ, Každodennost renesančního aristokrata, Praha – Litomyšl 2001
- Marie KOLDINSKÁ, Kryštof Harant z Polžic a Bezdržic. Cesta intelektuála k popravišti, Praha – Litomyšl 2004
- Marie KOLDINSKÁ, Šlechtické školy v předbělohorských Čechách, in: Lenka Bobková (ed.), Život na šlechtickém sídle v 16.-18. století, Ústí nad Labem 1992, s. 217-222
- Milan KOPECKÝ, Český humanismus, Praha 1988
- Augustin KRATOCHVÍL, Bratrská šlechtická škola (gymnasium) v Ivančicích, Ivančice 1905
- Alois KROESS, Geschichte der böhmischen Provinz der Gesellschaft Jesu, Bd. I: 1556-1619, Wien 1910,
- Harry KÜHNEL, Die adelige Kavaliertour im 17. Jahrhundert, Jahrbuch für Landeskunde von Niederösterreich. NF 36, 1964, s. 364-384
- Heinrich KUNSTMANN, Die Nürnberger Universität Altdorf und Böhmen. Beiträge zur Erforschung der Ostbeziehungen deutscher Universitäten, Köln-Graz 1963
- Václav LEDVINKA, Úvěr a zadlužení feudálního velkostatku v předbělohorských Čechách. (Finanční hospodaření pánů z Hradce 1560-1596), Praha 1985
- Mathis LEIBTSEDER, Die Kavaliertour. Adlige Erziehungsreisen im 17. und 18. Jahrhundert, Köln 2004
- Josef MACEK, Česká středověká šlechta, Praha 1997
- Antoni MAÇZAK, Travel in Early Modern Europe, Cambridge 1995
- Wolfgang MÄHRLÉ, Academia Norica. Wissenschaft und Bildung an der Nürnberger Hohen Schule in Altdorf (1575-1623), Stuttgart 2000
- Pavel MAREK, Dětství a dospívání Václava Eusebia z Lobkovic ve světle španělské korespondence jeho rodičů, in: Ivo Barteček (ed.), Celostátní studentská konference Historie 99, Olomouc 2000, s. 61-87
- Jan MARTÍNEK, Humanistická škola na Hasištejně, AUC- HUCP 21/2, 1981, s. 23-47
- Petr MAŤA, Svět české aristokracie (1500-1700), Praha 2004
- Ingrid MATSCHINEGG, Österreicher als Universitätsbesucher in Italien (1500-1630). Regionale und soziale Herkunft – Karrieren – Prosopographie, Graz 1999
- Eduard MAUR, Dětství a mládí jako fáze životního cyklu v pojetí J. A. Komenského, Studia Comeniana et historica 62, 1999, s. 113-125
- Georg MERTZ, Das Schulwesen der deutschen Reformation im 16. Jahrhundert, Heidelberg 1902
- Georg MERTZ, Die Pädagogik der Jesuiten nach den Quellen von der ältesten bis in die neueste Zeit, Heidelberg 1898
- Michael MITTERAUER, Sozialgeschichte der Jugend, Frankfurt am Main 1986
- Michael MITTERAUER – Reinhard SIEDER, Vom Patriarchat zur Partnerschaft. Zum Strukturwandel der Familie, München 1991
- Rainer A. MÜLLER, Universität und Adel. Eine soziokulturelle Studie zur Geschichte der bayerischen Landesuniversität Ingolstadt 1472-1648, Berlin 1974
- Hans-Ulrich MUSOLFF, Erziehung und Bildung in der Renaissance. Von Vergerio bis Montaigne, Köln – Weimar – Wien 1997
- Hans-Ulrich MUSOLFF – Anja-Silvia GÖING (ed.), Anfänge und Grundlegungen moderner Pädagogik im 16. und 17. Jahrhundert, Köln-Weimar-Wien 2003
- Theodor MÜTHER, Aus dem Universitäts- und Gelehrtenleben im Zeitalter der Reformation, Erlangen 1866
- Alena NASTOUPILOVÁ, Výchova dětí předškolního věku v díle Jana Amose Komenského, Středočeský vlastivědný sborník. Muzeum a současnost. Řada společenskovední sv. 21, 2003, s. 37-48
- Miroslav NOVOTNÝ a kol., Dějiny vyššího školství a vzdělanosti na jihu Čech od středověkých počátků do současnosti, České Budějovice 2006
- Otakar ODLOŽILÍK, Cesty z Čech a Moravy do Velké Británie v letech 1563-1620, ČMM 59, 1935, sešit 3-4, s. 241-320
- Otakar ODLOŽILÍK, Jednota bratrská a reformování francouzského jazyka, Philadelphia 1964
- Otakar ODLOŽILÍK, Karel st. ze Žerotína, Praha 1936
- Jaroslav PÁNEK, Čeští cestovatelé v renesanční Evropě (Cestování jako činitel kulturní a politické integrace), ČČH 88, 1990, s. 661-682
- Jaroslav PÁNEK, Olomoucký biskup Stanislav Pavlovský a česká šlechta, in: Okresní archiv v Olomouci, 1989, s. 35-58
- Jaroslav PÁNEK, Poslední Rožmberkové. Velmoži české renesance, Praha 1989
- Jaroslav PÁNEK, Renesanční Itálie jako předmět zájmu českých cestovatelů (Příspěvek k problému renesance v českých zemích), in: Miroslav Polívka – František Šmahel (ed.), In memoriam Josefa Macka (1922-1991), Praha 1996, s. 245-258

- Jaroslav PÁNEK, Rožmberští šlechtici na jindřichohradeckém a českokrumlovském zámku (K otázce výchovy české renesanční aristokracie), Jindřichohradecký vlastivědný sborník 1, 1989, s. 1-20
- Jaroslav PÁNEK, Výprava české šlechty do Itálie v letech 1551-1552, 2. vyd. Praha 2003
- Jaroslav PÁNEK – Miloslav POLÍVKA, Die böhmischen Adelsreisen und Ihr Wandel vom Mittelalter zur Neuzeit, in: Rainer Babel – Werner Paravicini (ed.), Grand Tour. Adeliges Reisen und europäische Kultur vom 14. bis zum 18. Jahrhundert, Ostfildern 2005, s. 53-69
- Werner PARAVICINI – Jörg WETTLAUFER (ed.), Erziehung und Bildung bei Hofe, Stuttgart 2002
- Friedrich PAULSEN, Geschichte des gelehrten Unterrichts auf den deutschen Schulen und Universitäten vom Ausgang des Mittelalters bis zur Gegenwart mit besonderer Rücksicht auf den klassischen Unterricht, Leipzig 1885
- Josef PAUSER – Martin SCHEUTZ – Thomas WINKELBAUER (ed.), Quellenkunde der Habsburgermonarchie (16.-18. Jahrhundert). Ein exemplarisches Handbuch, Wien – München 2004
- Jiří PEŠEK, Měšťanská vzdělanost a kultura v předbělohorských Čechách 1547-1620 (Všední dny kulturního života), Praha 1993
- Jiří PEŠEK, Pražská univerzita, městské latinské školy a měšťanské elity předbělohorských Čech (1570-1620), ČČH 89, 1991, s. 336-355
- Jiří PEŠEK – Michal SVATOŠ, Sociální důsledky akademické peregrinace v českých zemích druhé poloviny 16. století, in: Pocta Josefu Petráňovi, Praha 1991, s. 231-243
- Jiří PEŠEK – David ŠAMAN, Studenti z Čech na zahraničních universitách v předbělohorském čtvrtstoletí, Ústecký sborník historický 1983, s. 173-218
- Josef PETRÁŇ a kol., Dějiny hmotné kultury II/1-2, Praha 1995-1997
- Josef PILNÁČEK, Rody starého Slezska I-V, Jílové u Prahy 1969-1972 (poslední díl nemá vnočení)
- Josef PILNÁČEK, Staromoravští rodové, Vídeň 1930
- Josef POLIŠENSKÝ, Komenský, muž labyrintů a naděje, Praha 1996
- Josef POLIŠENSKÝ – Josef KOLLMANN, Valdštejn. Ani císař ani král, Praha 1995
- Wolfgang REINHARD – Heinz SCHILLING (ed.), Die katholische Konfessionalisierung, Münster 1995
- Luděk REJCHRT, Bratřští studenti na reformovaných akademiích před Bílou horou, AUC-HUCP 13, 1973, fasc. 1-2, s. 43-82
- Noemi REJCHRTOVÁ, Václav Budovec z Budova, Praha 1984
- Walter RÜEGG (ed.), Geschichte der Universität in Europa, Bd. 2: Von der Reformation zur Französischen Revolution (1500-1800), München 1996
- Marie RYANTOVÁ, Dětství v aristokratickém prostředí raného novověku, Středočeský vlastivědný sborník. Muzeum a současnost. Řada společenskovední sv. 21, 2003, s. 23-36
- Marie RYANTOVÁ, Památníky aneb štambuchy, to jest alba amicorum. Kulturně historický fenomén raného novověku, České Budějovice 2007
- Marie RYANTOVÁ, Vzdělanostní úroveň raně novověkých šlechticů ve světle štambuchů, in: Česko-slovenská historická ročenka 2001, Brno 2001, s. 187-193
- Rudolf ŘÍČAN, Dějiny Jednoty bratrské, Praha 1957
- Rudolf ŘÍČAN, Několik pohledů do českobratrského vyššího školství za mladých let Jana Amose Komenského, Archiv pro bádání o životě a díle Jana Amose Komenského 21, 1962, s. 114-151
- August SEDLÁČEK, Hrady, zámky a tvrze Království českého, I-XV., Praha 1882-1927
- Heinz SCHILLING, Erziehung und Schulwesen zwischen Konfessionalisierung und Säkularisierung. Forschungsperspektiven, europäische Fallbeispiele und Hilfsmittel, Münster – München – Berlin 2003
- Anton SCHINDLING, Humanistische Hochschule und freie Reichsstadt. Gymnasium und Akademie in Straßburg 1538-1631, Wiesbaden 1977
- Winfried SCHULZE (ed.), Ego-dokumente. Annäherung an den Menschen in der Geschichte, Berlin 1996
- Winfried SCHULZE (ed.), Sozialgeschichte, Alltagsgeschichte, Mikro-Historie. Eine Diskussion, Göttingen 1994
- Gustav SIEG, Freiherr Hannibal von Waldstein und sein Stammbuch, Görlitz-Biesnitz 1929
- Ernst STAEHELIN, Amandus Polanus von Polansdorf, Basel 1955
- Justin STAGL (ed.), Apodemiken. Eine räsonnierte Bibliographie der reisetheoretischen Literatur des 16., 17. und 18. Jahrhunderts, Paderborn 1983
- Michal SVATOŠ, Studenti z českých zemí na universitě v Perugii (1579-1727), Zprávy Archivu UK 2, 1977, s. 89-105
- Michal SVATOŠ, Studenti z českých zemí na universitě v Sieně (1573-1738), Zprávy Archivu UK 4, 1982, s. 29-63
- Josef Vítězslav ŠIMÁK, Studenti z Čech, Moravy a Slezska na německých universitách v XV.-XVIII. st., ČČM 79, 1905, s. 290-297, 419-424, 80, 1906, s. 118-123, 300-305, 510-539
- Zdeněk TOBOLKA, Knihopis českých a slovenských tisků II/1-8, Praha 1939-1965
- Peter TÖBBICKE, Höfische Erziehung – Grundsätze und Struktur einer pädagogischen Doktrin des Umgangsverhaltens, nach den Fürstlichen Erziehungsinstruktionen des 16. bis zum 18. Jahrhundert, Darmstadt 1983
- Boris UHER, Dítě ve světle Komenského učebnic, Studia Comeniana 19, VIII, 1978, s. 86-91
- Boris UHER a kol. (ed.), Moravské bratrské školství a jeho protějšky v 16. až 18. století, Přerov 1979
- Rudolf URBÁNEK, Jednota bratrská a vyšší vzdělání až do doby Blahoslavovy, Brno 1923
- Lenka VESELÁ, Knihy na dvoře Rožmberků, Praha 2005
- Karl VOCELKA, Rudolf II. und seine Zeit, Wien – Köln – Graz 1985

- Petr VOREL, Dítě na aristokratickém dvoře na počátku raného novověku podle představ Viléma z Pernštejna („Naučení rodičům“ a jeho obsahová interpretace), in: Tomáš Jiránek – Jiří Kubeš (edd.), Dítě a dětství napříč staletími. 2. Pardubické bienále 4.-5. dubna 2002, Pardubice 2003, s. 13-48
- Petr VOREL, Páni z Pernštejna. Vzestup a pád rodu zubří hlavy v dějinách Čech a Moravy, Praha 1999
- Petr VOREL, Úvěr, peníze a finanční transakce české a moravské aristokracie při cestách do zahraničí v polovině 16. století, ČČH 96, 1998, s. 754-778
- Petr VOREL, Velké dějiny zemí Koruny české. Svazek VII. 1526-1618, Praha 2005
- Thomas WINKELBAUER, Fürst und Fürstendiener. Gundaker von Liechtenstein, ein österreichischer Aristokrat des konfessionellen Zeitalters, Wien-München 1999
- Thomas WINKELBAUER, Konfese a konverze. Šlechtické proměny vyznání v českých a rakouských zemích od sklonku 16. do poloviny 17. století, ČČH 98, 2000, č. 3, s. 476-540
- Thomas WINKELBAUER, Österreichische Geschichte 1522-1699. Ständefreiheit und Fürstenmacht. Länder und Untertanen des Hauses Habsburg im konfessionellen Zeitalter I-II, Wien 2003
- Thomas WINKELBAUER (ed.), Vom Lebenslauf zur Biographie. Geschichte, Quellen und Probleme der historischen Biographik und Autobiographik, Horn – Waidhofen an der Thaya 2000
- Zikmund WINTER, Děje vysokých škol pražských od secessí cizích národů po dobu bitvy bělohorské (1409-1622), Praha 1897
- Zikmund WINTER, O životě na vysokých školách pražských knihy dvojce. Kulturní obraz XV.-XVI. století, Praha 1899
- Zikmund WINTER, Život a učení na partikulárních školách v Čechách v XV. a XVI. století, Praha 1901
- Siegfried WOLLGAST, Zum Schönaichianum in Beuthen an der Oder, JSFWUB 35, 1994, s. 63-103
- Heide WUNDER, „Er ist die Sonn', sie ist der Mond“. Frauen in der Frühen Neuzeit, München 1992
- Constantin von WURZBACH, Biographisches Lexikon des Kaiserthums Österreich, Bd. 1-60, Wien 1856-1891
- Claudia A. ZONTA, Schlesische Studenten an italienischen Universitäten. Eine prosopographische Studie zur frühneuzeitlichen Bildungsgeschichte, Köln – Weimar 2004
- František Jan ZOUBEK, Vychování a vyučování v Jednotě bratrské, Praha 1883
- Dorota ŻOŁĄDŹ-STRZELCZYK, Peregrinatio academica. Studia młodzieży polskiej z Korony i Litwy na akademiach i uniwersytetach niemieckich w XVI i pierwszej połowie XVII wieku, Poznań 1996

5. SEZNAM PUBLIKACÍ AUTORA SE VZTAHEM K TÉMATU DISERTACE:

- Martin HOLÝ, Ausländische Bildungsreisen böhmischer und mährischer Adelliger an der Schwelle zur Neuzeit, *Historica. Historical Sciences in the Czech Republic. Series Nova* 11, 2004 [2007], s. 65-90
- Martin HOLÝ, Bildungsmäzenatentum und Schulgründungen des Adels für Nichtkatholiken in Böhmen und Mähren (1526-1620), in: Joachim Bahlcke – Thomas Winkelbauer (ed.), Schulstiftungen und Studienfinanzierung. Bildungsmäzenatentum im Spannungsfeld von Konfession, Landespatritismus und frühmodernen Nationsgedanken in den böhmischen, österreichischen und ungarischen Ländern, 1500-1800, v tisku
- Martin HOLÝ, Dětství a mládí šlechty v českých zemích v době předbělohorské, Praha 2003 (diplomová práce FF UK)
- Martin HOLÝ, Exercitia aularum. Dny všední a sváteční pážat na dvoře Ferdinanda I. v polovině 16. století ve světle dvou dochovaných instrukcí (s jejich edicí), FHB 23, 2007, v tisku
- Martin HOLÝ, Iter Britannicum. Noble visitors from the Bohemian Lands and their perception of the British Isles in the 16th and the first third of the 17th century, in: Edita Ivaničková – Eva Kowalská (ed.), *Inventing each other. Anglo-saxon World and Central Europe 1500-1800. International Conference. Forum of British, Czech and Slovak historians*, Topoľčianky 21.-23. September 2006, Bratislava 2008, v tisku
- Martin HOLÝ, Jindřich Michal Hýzle z Chodů (1575-1665) a jeho poznávací cesta po střední a západní Evropě v letech 1607 a 1608, in: Jiří Kubeš (ed.), *Šlechtic na cestách v 16.-18. století*, Pardubice 2007, s. 35-66
- Martin HOLÝ, Johannes Sturm, das Strassburger Gymnasium (Akademie) und die Böhmisches Länder in der zweiten Hälfte des 16. Jahrhunderts, in: Matthieu Arnold (ed.), *Jean Sturm 1507-1589*, v tisku
- Martin HOLÝ, Soukromá škola Matouše Kollína z Chotěřiny v Praze a její šlechticů žáci, in: Eva Semotanová (ed.), *Cestou dějin 2. K počtu prof. PhDr. Svatavy Rakové, CSc.*, Praha 2007, s. 159-184
- Martin HOLÝ, Výchova a vzdělání české a moravské šlechty v 16. a v první třetině 17. století, FHB 21, 2005, s. 111-210
- Martin HOLÝ, Význam vedlejších zemí České koruny pro vzdělání české a moravské šlechty v předbělohorské době, in: Luděk Březina – Jana Konvičná – Jan Zdichynec (ed.), *Ve znamení zemí Koruny české. Sborník k šedesátým narozeninám prof. PhDr. Lenky Bobkové, CSc.*, Praha 2006, s. 412-425